Volumul, tipărit cu sprijinul financiar al

CONSILIULUI JUDEŢEAN ALBA

şi al

DIRECŢIEI JUDEŢENE PENTRU CULTURĂ,
CULTE ŞI PATRIMONIU CULTURAL NAŢIONAL ALBA,

face parte din programul editorial al proiectului

Fragmente din universul credinţei româneşti,

iniţiat de

MUZEUL NAŢIONAL AL UNIRII, ALBA IULIA,

în colaborare cu

ARHIEPISCOPIA ORTODOXĂ DE ALBA IULIA

şi

ARHIVELE NAŢIONALE. DIRECŢIA JUDEŢEANĂ ALBA.

Jan Nicolae

Ioana Rustoiu

Ana Dumitran

Crucea în patrimoniul spiritual al judeţului Alba

Editura Altip
Alba Iulia, 2010

Colaboratori:
Elena-Daniela Cucui
Saveta-Florica Pop
Elena Mihu
Adriana Ţuţuianu
Alexandra-Dana Zecheru
Daniela Burnete
Ileana Partenie
Viorica Pîrv
Sorina Voju
Dan Anghel
Alexandru Ştirban
Remus Baciu
pr. Doru Gheaja – Alba Iulia
pr. Dumitru Vanca – Alba Iulia
pr. Nicolae Bolea – Bucerdea Vinoasă
pr. Ciprian Doru Filip – Cluj-Napoca
pr. Ionel Dârjan – Găbud
pr. Aurel Savu – Geogel
pr. Ioan Bela – Lancrăm
pr. Augustin Orian – Micoşlaca
pr. Ioan Ghibescu – Rădeşti
pr. Lucian Şuşu – Sânbenedic
pr. Emil Bordean – Şilea
pr. Viorel Porcar – Zlatna

Foto: Marian Marin Bălaşa, Elena-Daniela Cucui, Ana Dumitran, Mihai Lazăr, Ioana Rustoiu, Gabriel Rustoiu, Dumitru Vanca

Tehnoredactare: Ana Dumitran

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
NICOLAE, JAN
Crucea în patrimoniul spiritual al județului / Jan Nicolae, Ioana Rustoiu, Ana Dumitran. - Alba Iulia : Altip, 2010
Bibliogr.
ISBN 978-973-117-256-9

I. Rustoiu, Ioana
II. Dumitran, Ana

246
247.9

ISBN 978-973-117-256-9
© Muzeul Naţional al Unirii, 2010

Sumar

Rânduiala şi pecetea universală a Crucii
– morfologiile plastice şi ipostazele rituale ale unui mister – **7**
Simbologia crucii **10**
Morfologiile plastice ale crucii în diferite tradiţii culturale **16**
Metamorfoze plastice şi ipostaze rituale ale crucii în creştinismul românesc **27**
Crucea – reper în peisajul artistic al judeţului Alba **59**
Preliminarii **59**
Alba Iulia – Maieri **61**
Feisa **62**
Giura Vasile **65**
Lancrăm **65**
Laz **67**
Simion Silaghi **72**
Simon Bălgrădeanul **73**
Stuchly Ferencz **74**
Zugravii anonimi **74**
Troiţele **75**
Concluzii **76**

Colecţia de cruci de lemn a Muzeului Naţional al Unirii **77**

De la inventarul parohiei … la patrimoniu cultural **110**

Abrevieri bibliografice **142**

Ilustraţii **145**

Rânduiala şi pecetea universală a Crucii
– morfologiile plastice şi ipostazele rituale ale unui mister –

„…să înveţe omul că CRUCEA-l PESTE TOT…
Mai tare ar fi să obţinem ca omul să iasă cu senzaţia că,
vrea, nu vrea, de cruce nu scapă. Şi nu scapă spre binele lui !''

(Horia Bernea)

Orice demers hermeneutic şi mărturisitor referitor la Cruce în contextul unei expuneri care are în vedere prezentarea unui eşantion patrimonial regional nu are cum să nu ţină cont, la noi, de poetica dezvoltată de Horia Bernea şi colaboratorii săi prin expoziţia *Crucea*, un nucleu generic, un miez tare, o axă integratoare pentru întregul ansamblu din cadrul Muzeului Ţăranului Român. Recunoaştem în gestul restaurator de atunci începutul robust al unei adevărate terapii colective de vindecare a memoriei noastre culturale, o exorcizare blândă, dar tenace, a unui spaţiu în care se instaurase o istorie smintită, un spaţiu care începea atunci să fie reorânduit neideologic, fără patima demonstraţiei facile, după vectorul pascal al Crucii, regăsită în calitatea sa de *typos* al unei iconicităţi universale. Autorul principal recunoştea atunci, cu modestie, o anume predestinare: pronia îl prefăcuse pe el, cel născut de Ziua Crucii şi vreme de mai mulţi ani izvoditor de prapori arhetipali, să înalţe din nou Crucea, pentru un nou început: „Este o epocă bună pentru mărturisire. Te presează să spui. La un moment dat era suficient ce credeai tu, ce făceai tu. După aceea, mă refer la perioada comunistă, era important să te păstrezi întreg şi să faci ceea ce gândeşti în mod ascuns, implicit. Cred că a venit momentul ca anumite lucruri să fie arătate efectiv, să le mărturiseşti (…). N-am vrut să o declar ca muzeografie mărturisitoare şi ieri, ai văzut, am făcut-o. Sigur că menţin. M-am gândit: spun sau nu spun, tot acelaşi lucru este. În fond, pentru un om, pentru un creştin, a alege tema crucii este un act de mărturisire. (…). A mărturisi înseamnă însă şi a depune mărturie; şi asta înseamnă mai mult decât un act de credinţă, capătă un sens social. Un act de credinţă s-ar putea desfăşura fără ca nimeni să ştie, în secret, în tăcere. Noi facem aici un gest public, simţim nevoia să afirmăm CRUCEA într-un moment cum este cel prezent. A opta

pentru această temă este, cum ziceam, o mărturisire. Înseamnă să afirmi omniprezenţa crucii, importanţa şi puterea ei în ziua de astăzi, într-o lume rătăcită, secularizată şi îndrăcită de multe ori. Este un act militant. În cazul nostru este un act militant. Cum se transformă un act de mărturisire într-o muzeografie mărturisitoare? Creând o muzeografie care se adresează în primul rând inimii. Se adresează mult mai tare unui afect inteligent, să zicem, decât raţiunii uscate. Deci, unui om care vrea să recepteze bine ce vom face i se cere o sensibilitate deosebită şi un anume nivel de iniţiere, prin care să ajungă la contemplarea lucrurilor despărţite de conotaţiile şi reflexele asociative care însoţesc orice privire. Va fi un gest de arătare, asta va fi. Gândeşte-te la icoana aceea cu arătarea Sfintei Cruci. Când este arătată crucea. De ce este arătarea aceea atât de importantă? Arătarea crucii o face orice episcop la o sfinţire; la slujba de Înviere se strigă în patru direcţii cu lumânările puse cruce … Deci crucea apare. Şi totuşi, icoana este faimoasă pentru că se referă la momentul găsirii Crucii, când a fost găsită şi arătată. Într-un plan mai tainic, arătarea a avut efectul restaurării ei în lume. A fost un gest restaurator, un triumf ! Icoana este destul de cunoscută. Variaţia detaliilor este mare, dar arată de obicei pe cel care ridică crucea, pe împărăteasa Elena, cler, oameni. Iar gestul arătării este aproape agresiv. Este cel mai important gest din icoană“[1].

Aşadar, orice gest expozitiv legat de Cruce ar trebuie să cuprindă această inteligenţă şi temeinicie a mărturisirii, dorinţa fermă de a arăta Crucea în toată frumuseţea întruchipărilor sale plastice şi rituale felurite, într-un demers care, asemenea celui pomenit, să fie unul iniţiatic, în sensul unei mistagogii de natură estetică şi catehetică, deopotrivă. Modelul Bernea avea în vedere intuirea miracolului în urma parcurgerii unui traseu iniţiatic compus din mai multe săli, grupate în două serii de câte trei, şi numite sugestiv *Puterea*, *Folosul*, *Frumuseţea Crucii*; *Fast*, *Reculegere*, *Moaşte*; şi una recapitulativă: *Crucea-i peste tot*. Acestea constituiau prima treaptă a iniţierii, una

[1] Horia Bernea, *Câteva gânduri despre cantităţi, materialitate şi încrucişare*, în *Mapa CRUCEA*: Cinci desene de lucru ale lui Horia Bernea, repere pentru istoria proiectului muzeal; Andrei Pleşu – trei fragmente despre Cruce; Horia Bernea – Câte gânduri despre cantităţi, materialitate şi încrucişare; O selecţie de texte din materialul reunit pentru cabinetul de studiu CRUCEA de către Costion Nicolescu, Anca Manolescu, Şerban Anghelescu, Realizare (selecţia, traduceri şi prezentarea textelor): Anca Manolescu, Muzeul Ţăranului Român, Muzeul Naţional de Arte şi Tradiţii Populare, Bucureşti, p. 9.

de natură teoestetică, efectul de cascadă al descoperirii „surprizei şi bucuriei omniprezenţei“ prin invitarea vizitatorului, a catehumenului, „într-o junglă de cruci“. A doua treaptă a iniţierii întru misterul stavroforiei universale o reprezenta crearea unei arhive de texte esenţiale despre taina Crucii, reunite într-un Cabinet de studiu *Crucea*, o arhivă deschisă care propunea o dumirire totală prin dialogul cu aceste texte. Partea centrală a acestei arhive a fost publicată în *Mapa Crucea*, care cuprinde în preambul codul grafic al proiectului Bernea, cele trei fragmente despre Cruce ale lui Andrei Pleşu, cugetările lui Bernea despre cantităţi, materialitate şi încrucişare şi o selecţie din textele de trăire dogmatică (Dumitru Stăniloae, Alexandre Schmeman, Nicolae Steinhardt, Hugo Rahner, Andrei Scrima) şi de hermeneutică simbolică (Mircea Eliade, Jean Hani, René Guénon), alcătuind o secţiune de semantică a Crucii, urmată de un florilegiu latreutic compus din fragmente biblice, patristice (liturgice, omiletice, imnografice, haghiografice) şi neopatristice (filocalice, ascetice), apocrife, paremiologice şi folclorice, destinate să proslăvească crucea în dimensiunea sa cosmică (*Sprijinul cerului-pământului*; *Dinainte de veci*; *Stâlpul lumii*; *Sfeşnicul Adevărului*; *Lemnul vieţii*; *Respiraţia Crucii*) şi antropologică, implicită şi explicită (*Legea omului: Omul Cruce*; *Calea împărătească*; *Arma Învierii*; *Exersarea Crucii: ascetul şi mireanul*). Elementele cele mai de preţ ale unei culturi teologice, liturgice şi populare sunt moblizate în acest etaj catehetic al iniţierii întru taina Crucii, având aspectul unei sobornicităţi deschise: alături de fragmente biblice din Sfinţii Apostoli Ioan şi Pavel, se regăsesc pasaje din Ipolit Romanul, Justin Martirul şi Filosoful, Clement Alexandrinul, Origen, Dionisie Areopagitul, Irineu al Lyonului, Atanasie cel Mare, Efrem Sirul, Chiril al Ierusalimului, Ioan Gură de Aur, Augustin, Maxim de Torino, Macarie Egipteanul, Maxim Mărturisitorul, Proclu al Constantinopolului, Asterius Sofistul, Isihie al Ierusalimului, Vasile al Seleuciei, Roman Melodul, Andrei Criteanul, Isaac Sirul, Teofilact al Bulgariei, Quodvultdeus, Ioan al Crucii, istoricii Nichifor Calist şi Socrates, din texte imnografice şi haghiografice la sărbătorile Crucii, alături de texte teologice moderne (Constatin Galeriu, Anthony Bloom, Sofronie Saharov) şi populare de sorginte aulică (Neagoe Basarab) şi ţărănească (Simion Florea Marian, Tudor Pamfile, Elena Niculiţă Voronca). În mod sigur, în arhiva actuală au mai intrat *Imnul pentru crucea purtată*, dilogul încrucişat Anca Manolescu, Andrei Pleşu, Horia Roman Patapievici şi Gabriel Liiceanu, *Sensuri metafizice ale crucii* şi investigaţia teologică a lui Costion Nicolescu în jurul concepţiei ţărăneşti

despre judecata particulară, *Sufletul între rai şi iad*, pornind de la crucile gorjene de jurământ.

Asumându-ne acest model al iniţierii în două trepte, estetică şi catehetică, vom încerca în cele ce urmează să vă purtăm şi noi printr-o „junglă de cruci", printr-o pădure de simboluri, în diverse zone culturale, pentru ca, atunci când vom ajunge în contact cu crucea ca obiect de interes ştiinţific, să descoperim un adevărat luminiş pascal, să ne arvunim Paştele redescoperind Paştele strămoşilor noştri purtători, însemnători şi izvoditori de cruce. Altfel spus, să ne regăsim cu ochi proaspeţi tradiţia spaţiului cultural originar şi tezaurul său patrimonial, raportându-ne la felurimea de forme ale Tradiţiei în diverse regiuni.

Ierusalim, capela Sf. Elena, cruci scrijelite de cruciaţi în 1099.

Simbologia crucii[2]

Crucea este considerată a fi al treilea dintre cele patru simboluri fundamentale, alături de centru, cerc şi pătrat, fiind atestată ca simbol arhaic care stabileşte o relaţie între celelalte trei menţionate, integrându-le într-un limbaj simbolic universal, socotit a fi cel mai totalizant: intersecţia braţelor sale stabileşte centrul, crucea se înscrie în cerc, pe care-l împarte în patru; din cruce se obţin pătratul şi triunghiul. În calitatea sa de simbol chtonian, crucea subsumează şi dă expresie simbolică de intermediere a aspectelor terestre, aflându-se la baza tuturor simbo-lismelor de orientare antropologică, spaţială şi temporală: „concordanţa în om, pe de o parte a celor două orientări, animală şi spaţială şi, pe de altă parte, a celor trei orientări, animală, spaţială şi temporală, îl pune pe acesta în rezonanţă cu lumea terestră imanentă şi respectiv cu lumea supratemporală transcendentă, prin şi în lumea înconjurătoare terestră". Crucea este simbol ordonator, mijlocitor, mediator între cer şi pământ, între sus şi jos, unificator, totalizator, centru originar şi loc geometric al sintezei universale, matrice ordonatoare a spaţiilor sacre şi comunicaţionale, templele, altarele, pieţele, câmpurile, cimitirele, răspântiile drumurilor, catargele, explicitare a centrului radiant şi coagulant, ema-

[2] Stockbauer 1870; Jaeger 1921; Dinkler 1951; Dölger 1958-1960; Wessel 1960; Bauerreis 1968; Steiner 1975; Guénon1987.

nator şi recapitulativ. Ea preia întregul simbolism ascensional de *axis mundi*, de punte între diversele registre ontologice.

O celebră ghicitoare medievală germană descrie crucea chiar în acest sens, ca pe un pom cu rădăcinile în iad, cu vârful la tronul lui Dumnezeu şi care cuprinde lumea întreagă între ramurile sale[3].

***Sant'Apollinare in Classe*, Ravenna, mozaicul absidei; 549.**

Acest simbolism arhaic foarte bogat a fost moştenit şi sporit în diversele tradiţii particulare ale popoarelor, conform diverselor arii culturale. Tradiţia creştină a adus elementul unificator decisiv: Cel care a pătimit şi a primit să fie răstignit pe Cruce este Logosul înomenit, Unul din Treime, Fiul veşnic al Tatălui, iar Crucea a devenit simbolul total al Persoanei Sale, al lucrării Sale şi al Bisericii Sale, căreia îi sunt dedicate sărbătorile Înălţării, Arătării şi Scoaterii Sfintei Cruci şi o cinstire deosebită relicvelor lemnului său.

Fără a intra aici în explicaţii formale detaliate, redăm schema principalelor tipuri de cruci, conform *Marelui Lexicon al simbolurilor*:

Crucea constantiniană, monogramul lui Hristos

Crucea Teofaniei, cu monogramul lui Hristos, crucea nebiruită.

Crucea armeană, cu terminaţiile braţelor ieşite uşor în afară (linii curbe) şi împodobite. Deseori întreaga cruce este bogat împodobită. Se întâlneşte în Armenia, Georgia, Turcia şi Iran.

Crucea greacă, cu braţele egale, se înfăţişează în diferite variante în decoraţiile ordinelor.

Crucea cu cârje, crucea merovingiană, crucea cu coarne sau crucea ciocan, este o cruce cu grinzi orizontale (cârje) la cele patru margini.

[3] Wunsche 1905.

Crucea Sfântului Andrei, *crux decussata*, crucea burgundă, numită astfel pentru că, potrivit tradiţiei, pe o asemenea cruce cu braţe oblice a fost răstignit Sf. Apostol Andrei.

Crucea latină sau Crucea Patimilor, *crux immissa*, este „crucea tipic creştină“, la care grinda transversală este mai lungă decât braţul orizontal, care intersectează mijlocul braţului lung. Ea simbolizează, pe de o parte, moartea jertfelnică a lui Iisus Hristos, iar pe de altă parte unirea, solidaritatea omului cu pământul şi cu semenii (axa orizontală a crucii), precum şi cu divinul (axa verticală a crucii).

Crucea celtică (crucea înaltă), este o cruce latină cu un inel, folosită mai ales în Irlanda şi Scoţia. Ea este adesea împodobită cu motive specifice (noduri) şi poate să fie reprezentată ca cruce-nimb cu braţe prelungite.

Crucea patriarhilor, numită şi cruce arhiepiscopală, cruce spaniolă sau a Jeannei d'Arc, este reprezentată frecvent în imaginile conducătorilor bisericeşti, în special episcopi şi cardinali. Traversele mai mici simbolizează înscrisul pe cruce.

Crucea slavă sau rusească, este crucea Bisericii Ortoxe Ruse, la care două braţe paralele orizontale ale crucii taie verticala. Dedesubt o întretaie un al treilea braţ, oblic, care simbolizează trecerea din iad la cer. Braţul mai scurt este cel de sus şi este cam la fel de lung ca cel înclinat de jos.

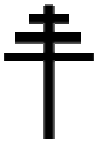

Crucea papală sau ierofantă, este simbolul oficial al slujirii papale. Grinzile orizontale simbolizează cele trei prerogative papale: preot, păstor, învăţător.

Crucea bizantină, este folosită de către Biserica Ortodoxă Greacă.

Crucea lorenă sau lotaringiană, este o cruce cu două grinzi orizontale.

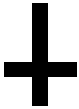

Crucea Sfântului Petru, este o cruce latină întoarsă cu capul în jos. Bisericile catolice dedicate Sfântului Petru poartă sau purtau o astfel de cruce pe turn, în locul crucii obişnuite.

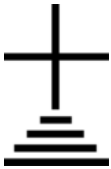

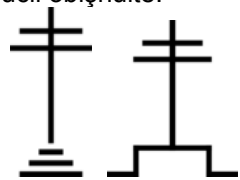

Cruce ridicată sau cruce de arhanghel sau a evangheliştilor

Crucea Lazarus (crucea trifoi), crucea irlandeză sau a Sf. Patrick, este un simbol al legăturii dintre crucea lui Hristos şi Treime. Ea are două braţe la fel de lungi, care se suprapun la mijloc.

Cele patru terminaţii ies în afară în câte un trifoi la capăt, ca în varianta numită crucea brabantă.

Cea de-a treia variantă se desface într-o cruce nimb în corană de perle.

Crucea repetată, cruce crucificată sau germană (Wiederkreuz), este o multiplicare a crucii latine.

Crucea cu mingi sau cu mere

Cruce romană de hirotonie

Crucea ierusalimitană, arată ca o cruce greacă, în care fiecăruia din cele patru pătrate îi corespunde o mică crucea greacă. În reprezentările timpurii este fo-losită în locul marii crucii greceşti o cruce cu coarne.

Crux gammata, tetraskelon, svastika

Crux dissimulata

Crucea solară, crucea roată, crucea inelară, este o cruce însemnată într-un cerc, cu braţele perpendiculare. Ea a slujit în epoca bonzului ca simbol solar. În arta creştină, crucile solare sunt caracteristice pentru stilul romanic.

Crucea de sfinţire nimbată, *crux signata*, este crucea formată din linii încovoiate şi închise într-un cerc; se însemnează pe mesele de altar, pe instrumentele liturgice şi pe pereţii locaşurilor bisericeşti, de regulă acolo unde se afla aşa-numitul sfeşnic sau cande-labru al Apostolilor, din care cauză se mai numeşte şi crucea Apostolilor. Această formă de cruce se regă-seşte mai întâi în bisericile catolice şi prereformate. Până la Reformă, această cruce a fost folosită şi ca însemn papal, de aceea se întâlneşte şi sub denu-mirea de crucea papală, dar nu trebuie confundată cu actuala cruce papală, care reprezintă o transformare a crucii patriarhale cu trei grinzi orizontale.

Crucea cu tălpi, numită şi crucea templierilor şi crucea regulilor (canoanelor), este o cruce cu braţele îndoite, încovoiate.

Forma cu braţele arcuite în afară doar la capete este denumită crucea cu gheare.

Crucea Sf. Iacob cel Bătrân

Crucea ancoră, are toate braţele la fel de lungi, fiind astfel o cruce greacă cu marginile în formă de ancoră. În prezent este folosită ca distincţie.

Crucea malteză sau a Sf. Ioan, compusă din opt vârfuri, este simbolul ordinului suveran al cavalerilor de Malta.

Crucea scandinavă

Crucea hughenotă este un simbol folosit frecvent de protestanţii de limbă franceză. Ea este o cruce malte-ză cu opt perle şi porumbelul Duhului Sfânt.

Crucea cu ramuri, îşi trage numele de la grinzile în formă de pom care apar ca nişte grămezi de ramuri. Forma crucii este frecvent una de cruce latină; se întâlnesc, totuşi, şi cruci în formă de furcă, prezentate ca cruci cu ramuri. A fost fecvent folosită de stilul gotic.

Crux ansata, *crux commissa*, crucea Ankh, „viaţă”, hieroglifă egipteană în forma unei cruci cu buclă, cruce cu toartă sau cheia Nilului. Pe frescele egiptene se poate vedea cum zeii le ating faraonilor gura cu acest semn ankh, împrumutându-le astfel nemurirea. Semnul ankh trece drept simbol al însufleţirii pământ-tului de către soare. Pe baza asemănării cu crucea creştină, semnul ankh a fost preluat de creştinii copţi.

Crucea coptă, este o cruce care urmează vechea cruce egipteană cu toartă.

Crucea Menorah sau Kurishu, este specifică creştinilor indieni, originea ei fiind una siriacă. Se mai numeşte şi crucea Sfântului Toma.

Crucea occitană

Crucea bască sau lauburu

Din 1801, steagul naţional britanic (*Union Jack*) se prezintă ca o suprapunere a steagurilor Angliei (Crucea Sf. Gheorghe), Scoţiei (Crucea Sf. Andrei) şi a vechiului steag al Irlandei (Crucea Sf. Patrick).

Această cruce este logo-ul şi semnul de recunoaştere al partidului creştin Forţele libaneze (Forces Libanaises). Crucea roşie exterioară simbolizează credinţa în Iisus Hristos, iar crucea albă interioară simbolizează suferinţa creştinilor libanezi în decursul istoriei. Vârful marginii de jos a crucii trebuie să reprezinte capacitatea de apărare şi voinţa de autoapărare a minorităţii creştine.

Această cruce este logo-ul Institutului român de studii inter-ortodoxe, inter-confesionale şi inter-religioase din Cluj-Napoca, realizat de artistul Silviu Oravitzan, simbolizând intersecţia, crucea ca loc geometric al dialogului autentic în cadrul proiectului universal al mânturii, care este Crucea Logosului.

Crucea pom, în forma unui arbore viu, spre deosebire de crucea cu ramuri, care constă din ramuri moarte noduroase, acestea poartă adesea frunziş de stejar şi este frecvent împodobită cu trandafiri. Pe lângă flori şi crengi, sunt câteodată redaţi pomi purtători de roade sau coarde de viţă cu struguri. Reprezentările cele mai timpurii de cruci pom se găsesc în miniaturi de la mijlocul secolului al XII-lea. Acest motiv a fost frecvent şi în picturile pe lemn din secolul al XIV-lea. Crucile pom sunt socotite, ca şi crucile cu ramuri, simboluri ale pomului vieţii şi alegorie a biruinţei asupra morţii.

Morfologiile plastice ale crucii în diferite tradiţii culturale

Dintre cele mai importante tipuri de cruci specifice popoarelor încreştinate, cele mai importante sunt cea armeană, georgiană, egipteană, etiopiană, celtică, greacă şi latină.

Crucea armeană (Khacikar)[4]***.*** *Khacikar* înseamnă cruce de piatră şi reprezintă o stelă, un monolit gravat cu cruci, struguri, palmete, animale, lujeri şi înscrisuri, într-o armonie a motivelor, fiind monumente memoriale, obiecte de o artă cu totul specială. Primele khacikare provin din secolul IX, după eliberarea arabilor de sub stăpâ-

[4] Bartholomäus, Horz-Benson 2002; Poladian Ghenea 2001.

nirea arabă, din perioada de înflorire culturală, când s-a petrecut o renaştere a stilului armenesc. Khacikarele păstrate se datează până în secolul al XIII-lea, iar schimbările stilistice pe care le-au suferit au fost paralele cu cele ale arhitecturii armene. Au existat însă mai înainte aşa numitele proto-khacikare: stâlpi de piatră, menhiri, coloane, obeliscuri din perioada precreştină descoperite în estul actualei Turcii. Cel mai vechi khacikar tipic, cunoscut, a fost sculptat în anul 879, în Garni, în vremea reginei Katranide, soţia regelui Aschot I. Bagratuni.

Din secolul X se cunoaşte o diversificare a formelor compoziţionale, în vremea avântului economic şi cultural al oraşeşor armene din estul Turciei şi din Caucaz, când au fost ctitorite multe mănăstiri. Punctul culminant al artei sculptării khacikarelor a fost secolul XII, întrerupt însă de invaziile selgiucizilor şi mongolilor, când pentru armeni începe epoca întunecată, încheiată în secolele XVI-XVII cu împărţirea ţării între Imperiul osman şi cel persan. Tradiţia sculptării khacikarelor a supravieţuit până în prezent, iar din cele vechi s-au păstrat în jur de 40.000, cele mai multe aflându-se sub cerul liber. Unele dintre ele, cu pisanii ctitoriceşti, au fost încorporate în pereţii mânăstirilor. Cele mai deosebite din punct de vedere artistic sunt considerate a fi cel din mănăstirea Geghard, sculptat în anul 1213, probabil de meşterii Timot şi Mechitar, cel din Haghpat, realizat în 1273 de Vahram, şi cel din Goschawank, sculptat în 1291 de Poghos. Câteva exemplare foarte valoroase au fost depozitate la Muzeul de istorie din Erevan şi sub catedrala din Etschmiadsin. Din nefericire, din decembrie 2005, a existat o acţiune sistematică de distrugere a acestor opere de artă de către soldaţii azerbaidgeni. Khacikarele au fost create ca simboluri ale mântuirii şi răstignirii, ca daruri pentru mănăstiri şi pentru răspândirea creştinismului. Există khacikare care amintesc de izbânzi militare, importante evenimente istorice ori terminarea unor fântâni, poduri sau alte construcţii. Multe dintre ele au fost ridicate spre mântuirea sufletelor, altele pentru pomenirea unei iubiri neîmplinite sau pentru ocrotirea în faţa catastrofelor naturale. În orice caz, principalul lor scop a fost unul memorial: păstrarea memoriei unui om sau eveniment important. Astfel de cruci de piatră, datorită efectelor lor ocrotitoare, sunt socotite adevărate locuri sfinte.

***Crucea georgiană*[5].** Crucea viţă de vie (crucea georgiană sau crucea Sfintei Nino) este crucea Bisericii Georgiene Apostolice Ortodoxe. Ea are specific braţele atârnând în jos, este un simbol principal al ortodoxiei georgiene şi provine din secolul IV, când creştinismul a devenit religie de stat în această ţară. Potrivit haghiografiei ortodoxe, Sfânta Nino ar fi primit această cruce de la Fecioara Maria şi a adus-o din Capadocia în Georgia, la Mzcheta. Crucea viţă de vie a fost reprezentată astfel pentru prima dată în icoanele de la începutul perioadei moderne. Crucea Sfintei Nino a fost păstrată veacuri de-a rândul în catedrala Swetizchoweli din Mzcheta. Pentru a o ocroti de cuceritori, a fost depozitată în evul mediu, împreună cu tezaurul regal georgian, în biserica Zminda Sameba, pe muntele Kasbek, la altitudinea de 2170 m. Cuceritorii persani au dus-o mai târziu în Armenia, iar de acolo a ajuns la Moscova, iar ţarul rus Alexandru I a dat-o, după anexarea Georgiei, în 1801, guvernului de la Tbilisi. Ea se află acum în catedrala Sioni din Tbilisi.

Crucea Sfintei Nino, Catedrala Sion, Tbilisi.

Georgia şi Armenia sunt cele două ţări răsăritene în care creştinismul a pătruns şi s-a menţinut ca religie de stat din secolul IV. Originile misiunii creştine în Georgia se socotesc a fi la Sfinţii Apostoli Andrei şi Simon, însă georgienii o consideră pe siriana Nino adevăratul lor apostol. Aceasta, fiind eliberată dintr-o închisoare romană, a străbătut pe jos pământul ivir, stabilindu-se în capitala de atunci, Mzcheta. O contribuţie decisivă la încreştinarea Iviriei au avut-o aşa-numiţii 13 părinţi sirieni, după alţii georgieni, formaţi în mănă-stirile din Ierusalim, care au străbătut Georgia de est la mijlocul secolului al VI-lea şi au întemeiat aici primele mănăstiri.

Cruce de piatră din secolul VII.

[5] Reißner 1996, p. 77-97; Hauptmann 1974, p. 9-41.

Într-un loc de cult precreştin a fost ridicată în secolul IV, ca simbol al introducerii creştinismului, o cruce de lemn monumentală (troiţă), care era vizibilă de departe. În a doua jumătate a secolului VI, regele Guaram a înălţat în partea de nord a Crucii o capelă, iar fiul său Ştefan I a ridicat în jurul Crucii o mare biserică (604-605). Crucea, în georgiană "Dshwari", a dat numele bisericii-simbol al creştinismului georgian.

***Crucea siriacă*[6].** Siria a constituit în decursul istoriei un punct nodal al culturilor şi al întâlnirilor între Orient şi Occident în spaţiul mediteranean. O anumită fervoare specifică creştinismului siriac a făcut ca acesta să aibă un rol imens în răspândirea credinţei în decursul timpului. Tradiţiei siriace îi este propriu un anumit geniu al simbolului, aşa cum ştim din celebrele madrashe ale Sfântului Efrem Sirul, cel care scria despre frumuseţea Crucii într-unul dintre imnele sale despre paradis: „Binecuvântat Cel care prin Crucea Sa a deschis uşa raiului/ (…). Raiul m-a luat şi m-a aruncat/ într-o mare încă şi mai mare./ În frumuseţea ei mândră i-am văzut/ pe cei încă şi mai frumoşi decât el şi m-am gândit:/ dacă raiul e atât de slăvit, cu cât mai slăvit trebuie să fie Adam/ cel după chipul Săditorului raiului şi cu cât mai frumoasă Crucea,/ car al Fiului Domnului lui”[7].

Regiunea Hama, cruce pectorală din bronz, sec. V-VI.

Un muzeu german s-a arătat recent interesat de arta creştină siriacă din vremea stăpânirii bizantine până în secolele X-XI, organizând o expoziţie în care au fost pre-zentate mai multe cruci. Se poate constata uşor că crucea siriacă este o cruce a teofaniei şi a slavei. De la crucile imprimate pe opaiţele vechi la cele de care se agăţau candelele avem aceeaşi expresie a crucii-sfeşnic al luminii.

---

[6] Catalogul expoziţiei *Die Kunst der frühen Christen in Syrien. Zeichen, Bilder und Symbole vom 4. bis 7. Jahrhundert*, Landesmuseum Natur und Mensch Oldenburg, un proiect internaţional, 18 septembrie 2008-25 ianuarie 2009, Mamoun Fansa şi Beate Bollmann (ed).

[7] Sf. Efrem Sirul, *Imnul 6 despre Paradis*, în Sebastian Brock, *Efrem Sirul. I. O introducere. II. Imnele despre Paradis*, trad. rom. Diac. Ioan Ică jr, Sibiu, 1998, p. 215.

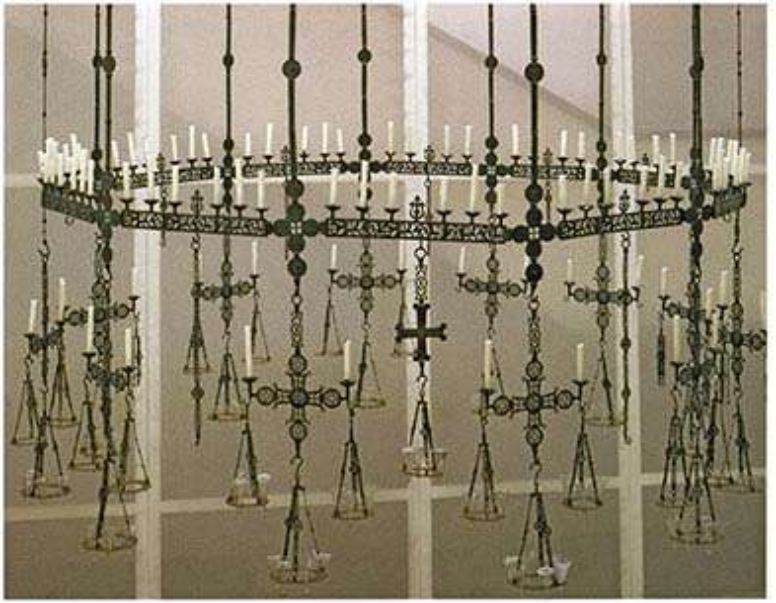

Candelabru cu cruci, Palmira, secolele XVI-XVII.

Crucea siro-ortodoxă *Kurishu* sau *Nasrani Menorah* a pătruns până în zona persană şi este numită şi crucea Sfântului Toma. Căutând originea crucii Menora, specifică Bisericii malabare, de factură siriacă, cred că vom fi mai aproape de rădăcinile iudeo-creştine ale simbolului crucii, de prima teologie a crucii dezvoltată în Biserica primară şi preluată de către creştinismul siriac.

Crucea etiopiană (coptică)[8]***.*** Etiopia a fost încreştinată încă din secolul IV, în vremea dinastiei aksumitice, sub Patriarhia Alexandriei, şi a rămas creştină până în prezent, dincolo de toate ispitele vremelniciei. Ea a fost una dintre primele ţări care şi-au asumat creştinismul ca religie de stat şi au adoptat simbolul crucii imprimat pe monede. Ca armă a credinţei, crucea care s-a dezvoltat într-o bogăţie de variante şi tipuri ca nicăieri altundeva. În Etiopia crucea este omniprezentă, ea slujind nu doar ca instrument liturgic în biserici şi mănăstiri, ci găsind şi în viaţa de zi cu zi o întrebuinţare frecventă. Cercetătorii pasionaţi ai acestui fenomen artistic creştin au încercat să întrezărească din felurimea crucilor etiopiene, din această multi-

[8] Salvo 2006.

tudine de forme şi tipuri şi de întrebuinţări, o formă comună originară: de la crucile imprimate pe monede până la cele care apar în contexte arhitecturale şi pe vechile manuscrisele ori au fost purtate în mână sau pe piept.

Cruce procesională, secolul XX, colecţie particulară, Alba Iulia

Crucea reprezintă simbolul central şi semnul binecuvântării în creştinismul etiopian. Toate culturile creştine au produs în forma de cruce o mare diversitate, dar probabil că nici o cultură nu a creat o mai mare bogăţie de întruchipări ale crucii ca Etiopia creştină: ea este prezentă în viaţa cotidiană ca cruce de acoperiş, cruce procesională, cruce de mână purtată de preot sau cruce de gât pentru credincioşi. Mai există încă oameni care poartă o cruce imprimată, tatuată pe frunte. Chiar şi cei mai săraci poartă un şnur cu cruce la gât, în amintirea botezului lor.

Crucile procesionale s-au dezvoltat în acelaşi timp cu crucile de mână şi cu cele de binecuvântare şi sunt parte componentă a

ritualului bisericesc. Regi şi nobili au ctitorit adesea cruci procesionale ca danie în anumite biserici. O variantă deosebită o reprezintă crucile *Lalibela*. Producerea de cruci procesionale a decăzut în secolul al XVI-lea, dar a renăscut sub stăpânirea regilor de la Gondar, în secolele XVII-XVIII.

Din secolul XVI este tradiţional ca toţi preoţii, călugării şi persoanele de vază să poarte cu sine cruci de mână atunci când sunt pe cale, în călătorie. Până astăzi fiecare preot poartă cu sine o cruce, pe care o oamenii o sărută cu veneraţie. Crucile de binecuvântare sunt foarte asemănătoare cu cele de mână, dar sunt ceva mai mari şi au un profil prelungit, deosebindu-se prin întrebuinţarea lor la liturghie, fiind adesea dăruite de preoţi în dar.

Frescele din secolul XVII dovedesc folosirea crucilor pectorale bizantine asemănătoare crucilor suspendate. Crucile de gât au fost purtate de simpli mireni însoţindu-i în mormânt, fiind confecţionate adesea din lemn. S-au păstrat însă şi astfel de cruci din bronz şi din cupru, din secolul XVI şi chiar mai vechi, iar din secolul XIX şi din argint. Ele sunt purtate în primul rând de către femei şi fetiţe, deose-bindu-se între ele cele pentru necă-sătoriţi de cele pentru cei căsătoriţi.

Biserica Bete Giyorgis, sec. XIII.

Din anul 330 au fost bătute monede, având reprezentate pe o parte chipul regelui, iar pe cealaltă crucea, Etiopia fiind prima ţară în care a existat o imprimare generală a simbolului crucii pe monede. Imprimarea crucii pe monede a avut loc şi în perioada romană, dar nu a devenit ceva obişnuit.

În secolul XV, împăratul Zara Ya'eqob a hotărât că fiecare creştin e dator să poarte la gât o cruce, ca semn văzut al credinţei creştine (*matab*) a celui botezat. Colecţia Institutului de Studii Etiopiene cuprinde în jur de 1000 de cruci de gât de model diferit, plecând de la crucea coptă.

Cele mai cunoscute forme de cruce sunt Havaria, Gondar, Lalibela, Begemdir. Formele paleocreştine s-au păstrat şi sunt variate artistic, ca material şi tehnică, diferind de la o zonă la alta. Materialele folosite la confecţionarea crucilor au fost: fierul, cuprul, bronzul, alama, argintul, lemnul, piatra şi aurul. Până la mijlocul secolului XVI

s-au făcut cruci din fier, cupru şi bronz. După această dată, folosirea bronzului şi chiar cea a cuprului a fost limitată. Din cea de-a doua jumătate a secolului XIX se foloseşte şi argintul, în special pentru

Cruce procesională, sec. XVI.

Cruce de mână, sec. XVII-XVIII.

crucile de gât. Pe lângă acestea au existat întotdeauna cruci de lemn, dar şi din piatră. În formele ingenioase artistic ale crucilor, tradiţia etiopiană îmbină mai multe simboluri, precum pomul vieţii, şarpele, pasărea, împletiturile şi o anumită simbolică religioasă numerologică: 3 este numărul Treimii, 4 al celor patru evanghelişti, al marginilor pământului, al celor patru vânturi, 5 al rănilor lui Hristos şi al cuielor de la Răstignire, 12 al apostolilor şi al seminţiilor lui Israel, 13 al apostolilor împreună cu Hristos. La producerea crucilor se foloseau diferite tehnici, dar cea mai importantă metodă este cea a turnării formei primare sau topirea în copie: forma crucii este din ceară, această formă de ceară este culcată în oxid de aluminiu fin şi prelucrată prin turnare şi canale de scurgere, apoi întreaga formă este încălzită, astfel încât ceara poate să curgă, iar forma primară dispare. Amprenta-imprimarea-copia modelului rămâne ca o cavitate – un gol în care metalul lichid este turnat. Pentru a aduce crucea la

lumină, trebuie mai întâi distrusă forma, care, astfel, nu mai poate fi folosită a doua oară, ceea ce înseamnă că fiecare cruce făcută în acest mod este unică. În limba amharică această tehnică îşi găseşte o expresie concentrată în povestea ingenioasă despre „ceară şi aur": amharianului învăţat îi place să vorbească în felurite expresii despre o dublă semnificaţie, numai celui iniţiat i se descoperă aurul sensului ascuns al învăţăturii-poveştii turnate în ceară. Trebuie remarcat aici că tradiţiei etiopiene nu-i este specific să arate oricui totul, ci să ascundă ceea ce este preţios şi sfânt: frescele sunt descoperite, icoanele sunt scoase şi arătate la anumite zile de sărbătoare; ceva este ascuns, taina sa şi specificitatea sa este întărită şi doar în ocazii deosebite este adusă la lumină şi redată vederii.

Cea mai veche şi prima formă fundamentală este crucea echilaterală, crucea greacă, înconjurată de un cerc. Ea îl simbolizează pe Hristos ca Domn al lumii. Ea a fost crucea monahilor din Egiptul de sus şi a fost introdusă, probabil, de către Sf. Pahomie, părintele monahismului egiptean. Grupa de cruci Havaria (crucea în cerc) provine din acestă formă primară. Forma de pătrat care se regăseşte în multe cruci se referă la cele patru margini ale pământului (Apocalipsa 7,1-3).

Cea de-a doua formă fundamentală importantă a crucilor etiopiene o reprezintă crucea latină sau crucea asimetrică. Crucile procesionale în imaginile timpurii din manuscrisele etiopiene arată această formă, precum cea a lui Abba Salama, primul episcop din Etiopia, din secolul IV. Din aceste două forme primare s-au dezvoltat mai departe variaţiuni. Grupa crucilor Longinus are ca formă de bază crucea latină şi aminteşte ca formă de lancea lui Longhin sutaşul, cel care a străpuns coasta lui Hristos. Un alt element fundamental îl reprezintă diagonala. Diagonalele ca literă greacă X ţin de un semn paleocreştin, care apare reprezentat ca prim semn creştin pe o monedă aksumită.

Diversele regiuni etiopiene au fiecare forme preferate de cruci: în Gondar variază o cruce care dezvoltă o floare cruciformă dintr-un pătrat, ale cărei laturi se termină în forme corespondente; în Lalibela un oval cu forme de şarpe; în Wollo forme rotunde; în Begemder o cruce pătrată cu păsări; în Aksum o cruce asimetrică cu o bogată dantelărie şi forme rombice; în Shoa crucea malteză, adică steaua lui David şi pecetea lui Solomon; în Gojjam forma de lance-copie sau crucea Longinus. În decursul veacurilor, formele s-au păstrat dar s-au şi schimbat şi amestecat. Este dificil de stabilit direct cărei

perioade şi cărei regiuni îi aparţine o cruce. O serie de alte cruci este de remarcat pe alocuri: crucile Hochland, encolpione (crucile goale) şi alte varietăţi. Cele mai timpurii cruci cunoscute sunt cele confecţionate din cupru şi bronz. După construcţia canalului de Suez, deschis în 1869, au fost făcute cruci de gât din argint.

Diverse tipuri de cruci etiopiene.

***Crucea celtică*[9].** O cruce celtică sau irlandeză este un element al artei sacrale timpurii şi medievale în spaţiul cultural celtic (Bretagne, Cornwall, Irlanda, Isle of Man, Scoţia, Ţara galilor). Este vorba de o cruce din două grinzi cu bârna de susţinere prelungită (cruce latină), cel mai adesea făcute din piatră, la care, în jurul punctului de intersecţie dintre grinzi, se află un inel. Această formă este numită în heraldică cruce-roată. Formele primare sunt cruci simple, care au fost sculptate în menhiri, cel mai frecvent în peninsula Dingle, în ţinutul Kerry. La cele mai vechi cruci irlandeze, în Carndonagh şi Fahan, lipseşte inelul, care apare pentru prima oară la crucea din Ahenny (secolul VIII) şi în secolul XII dispare din nou, dar este obişnuit până astăzi la crucile de morminte. În mod deosebit crucile timpurii irlandeze, de secol VII-VIII, sunt împodobite cu modele cu noduri în multiple variaţiuni (Carndonagh şi Fahan). Crucile apărute după secolul IX prezintă adesea scene biblice (Kells, Clonmacnoise), dar cele mai multe cruci irlandeze sunt totuşi pur ornamentale. Crucile târzii (secol XII) au inelul numai în ornamentică, dar nu în contur.

[9] Romilly Allen 1887; Richardson 1990; Harbison 1991; Romilly Allen, 1992.

Monumentele în piatră sunt şi pentru Marea Britanie o parte a memoriei paleocreştine. Populaţiilor din Scoţia medieval-timpurie, picţii, scoţii, britii şi anglii, le sunt specifice diferite stiluri sculpturale.

Picţii, stabiliţi în nord şi în est, înainte de a crea cruci de sine-stătătoare, au folosit ca suport panouri mari de piatră pe care le-au împodobit cu cruci (*Cross-Slab*). Deşi simbolica picţilor era unită cu creştinismul, ea nu a fost niciodată fixată pe cruce. Doar târziu, în secolele VIII-IX, apar pietre cu motive creştine alături de sim-

Cruce triumfală, Gotland, secolul XIII.

bolurile lor. Ele arată că picţii găsiseră atunci accesul către iconografia creştină. Istoria biblică a lui David era favorita reprezentărilor, dar şi motive precum Daniel în groapa cu lei, Pavel şi Antonie care frâng pâinea în pustie. Crucile de piatră au fost preferate şi de către briţi în Strathclyde şi Galloway. Crucile din Iona şi Kildalton arată îmbinarea între elementele irlandeze, picte şi nortumbriene, în timp ce măreaţa Ruthwell Cross din Dumfriesshire, cu înscrisurile sale latine şi runice, este un punct de vârf al artei europene premedievale.

Crucea inelară este cunoscută şi în Suedia, unde se regăseşte ca cruce triumfală, în Gotland, şi, nu în cele din urmă, ca cruce rituală de la mijlocul verii.

Metamorfoze plastice şi ipostaze rituale ale crucii în creştinismul românesc

După această trecere în revistă a celor mai importante întruchipări ale crucii în câteva dintre cele mai interesante tradiţii vechi creştine, întorcându-ne în arealul nostru cultural remarcăm cu uşurinţă diversitatea de forme şi de ipostaze rituale ale crucii, comparabilă, într-un fel, cu cea etiopiană. Întâlnirea dintre formele plastice arhaice din acest spaţiu şi misterul central a creştinismului a dat o diversitate de forme şi de ipostaze rituale uimitoare.

„Lumea mică (satul) se construia, trăia şi creştea sub puterea aceluiaşi semn al crucii. Îmi place să spun că spaţiul satului românesc poate fi înţeles ca o succesiune de învelişuri suprapuse în jurul unui miez, care este întotdeauna Biserica. Crucea turlei arată centrul şi statornicia aşezării. De aici înspre margini, învelişurile sunt marcate de treceri şi de praguri, protejate la rândul lor de cruci. Dinspre Biserică spre casă, pragurile drumului – răscrucea, fântâna, puntea – sunt întotdeauna întărite de prezenţa crucii-troiţă sau a crucilor de pomenire. Gardurile şi porţile sunt însemnate cu cruci sau poartă uneori merindare (firide sau simple poliţe pe care se pune o bucată de pâine şi o cană cu apă proaspătă pentru trecători), şi acestea protejate de mici cruci de lemn. Din trecere în trecere şi din prag în prag, omul ajunge în interiorul gospodăriei, o lume şi mai mică, cu miezul şi cu învelişurile ei. Centrul simbolic al acesui loc este focul vetrei, întotdeauna potenţat magico-simbolic de crucea pristolnicului. Deschiderile ferestrelor sau ale uşii, meşter-grinda sau pragurile propriu-zise sunt şi ele marcate de icoane sau cruci scrijelite direct în materia construcţiei. Prispa, adăposturile pentru animale,

hambarele sau puţul din curte, toate sunt aşezate simbolic sub puterea crucii. Pe drumul spre hotarul aşezării, parcursul dezvăluie trecătorului istoriile importante ale locului; crucile de la marginea drumului sunt un fel de alfabet al memoriei, aici a căzut cineva lovit de trăznet, aici a ars o casă, aici a murit un copil. Tot mergând spre marginea satului, înainte de hotar se află un loc aparte, care pare să amestece două lumi, cea văzută şi cea nevăzută; cimitirul satului, aşezarea pământească a celor trecuţi pe ceea lume, este o pădure de cruci care de multe ori respectă alcătuirea neamurilor şi a vecinătăţii satului. Este un alt prag, o altă trecere, înainte de a păşi dincolo de hotar. Crucea de hotar, mai impozantă decât cele dinlăuntrul aşezării, este făcută să însoţească drumeţul în depărtări, atât timp cât va fi văzută, pentru că drumul în afara satului presupune o stare limită, fragilă, în afara unui spaţiu protejat, locuit şi domesticit. De aceea drumurile sunt şi ele întărite cu cruci. (…). Despre crucea folosită ca însemn al trecerii în viaţa Lumii şi în viaţa omului, sau despre facerea crucii ca gest de credinţă nu mai e loc"[10].

***Troiţa sau crucea înflorită*.** Ne gândim în primul rând că acest fenomen al rodirii crucii este reperabil în troiţele româneşti[11], genul de cruce cel mai semnificativ pentru spaţiul creştinismului autohton şi în care inculturalizarea semnului creştin pătruns în cadrul codului plastic şi ritual arhaic de la noi se poate vizualiza cel mai bine. Deşi avem de-a face cu un filon de veche tradiţie, lucru dovedit de această excepţională diversitate morfologică a troiţelor, modul paşnic, lipsit de bruscări culturale, în care a avut loc încreştinarea în acest spaţiu, se reflectă în acest gen de monumente, care au impus un altfel de manifestare a evlaviei simple, dar deloc minore[12], în cadrul creştinismului popular românesc. Troiţa a fost prezentată insistent, mai ales în perioada interbelică, drept un element deosebit al identităţii româneşti, dar numai în anul 2003 I. Oprişan i-a dedicat un album însoţit de un studiu, în care încerca, alături de configurarea unei tipologii, să-i desluşească rosturile arhaice, pe urmele cercetărilor mai vechi ale lui Romulus Vulcănescu[13]. Exemplarele care se mai păstrează astăzi pe întreg teritoriul românesc reprezintă troiţe de lemn socotite a fi chiar mai vechi de secolul XVIII şi troiţe de piatră din preajma secolelor XIV-XV, iar structurile lor permit reconfigurarea

[10] Popescu 2007, p. 9-11.
[11] Oprişan 2003.
[12] Oproiu 2002, p. 95 sqq.
[13] Vulcănescu 1947, p. 107-118; Vulcănescu 1972.

modului în care, treptat, monumentele sacre gen „stâlpul cerului" şi „coloana cerului", specifice mediului arhaic autohton, în care se concentrează viziunea religioasă precreştină din acest spaţiu, perpetuate din preistorie până în evul mediu, iar prin succedanee şi simulacre, până în secolul XX, au fost încreştinate. În cazul troiţelor de lemn, este foarte probabilă descendenţa sau înrudirea lor originară cu totemismul precreştin legat de cultul străvechi al arborilor sacri situaţi în centrul aşezărilor, în jurul cărora se desfăşurau riturile esenţiale ale comunităţilor. Funcţia acestor arbori a fost preluată în timp de către substituţi în formă de coloane stilizate, protejate în incinte de diferite configuraţii. În jurul acestora s-au desfăşurat, în întregime sau numai secvenţial, o parte din riturile de trecere şi de purificare, mai ales în momentele-cheie ale anului, de la solstiţii şi echinocţii. În ceea ce priveşte troiţele de piatră, cele mai vechi provin din menhiri arhaici încreştinaţi la o anumită dată, din micile altare dedicate Triviei, zeiţa răscrucilor, sau din monumente paleocreştine dedicate martirilor sau episcopilor. De curând au fost descoperite şi în ţara noastră astfel de troiţe care provin din încreştinarea mai târzie a unor pietre sacre arhaice de genul menhirilor[14] sau stelelor funerare[15].

Menhiri creştinaţi.

[14] Chintăuan 2006, p. 65-68; Rişcuţa 2000, p. 140.
[15] Pricop 2004; Pricop 2010.

Dacă în alte ţări europene, precum Franţa, Anglia, Germania, încreştinarea menhirilor a fost realizată prin transformarea acestora în cruce de piatră, prin modificarea părţii superioare în cruce, gravarea unei cruci, sculptarea unei cruci în vârf şi reprezentarea lui Hristos răstignit, în România, astfel de situaţii, semnalate în urmă cu câţiva ani la Baru Mare, Petroşani-Lunca şi Petrila, s-au produs fără să se intervină direct cu un semn, simbol sau înscris creştin: ,,Nu au fost transformaţi în cruci, nu li s-a gravat o cruce etc. Au fost numai acoperiţi cu o structură de lemn şi tablă, structură prinsă de piatra alungită în aşa fel încât să o acopere în arc de cerc protector. Structura de lemn are cioplit semnul crucii, are atârnate icoane, este acoperită cu şindrilă (draniţă) sau cu tablă, detalii diferite de la un menhir creştinat la altul. Menhirele respective se află în sau lângă cimitirele vechi, situate lângă vechi biserici de lemn, la margine de uliţe, mutate lângă biserici noi de lemn. Ele constituie azi stâlpul susţinător sau „piciorul" torţelor, numite aici, în Bazinul Haţeg şi Bazinul Petroşani, cruci'"[16]. Aşadar, în zona Haţeg şi Petroşani există trei tipuri de menhiri creştinaţi: menhirii de la Baru Mare, localizaţi în cimitirul vechi (sârbesc), încreştinaţi prin transformarea lor în troiţe; menhirii de la Petroşani (Lunca), Jieţ şi Petrila, plasaţi în cimitire sau în preajma acestora, încreştinaţi şi ei prin transformarea în troiţe, prin simpla supra-adăugare a unei structuri de lemn sub formă de cruce sau cu mici cruci de lemn care realizează troiţa propriu-zisă; al treilea tip de menhir creştinat, alcătuit dintr-un bloc alungit pe care a fost incizată o cruce de Malta, se găseşte la marginea cimitirului vechi din Jieţ, nefiind transformat în troiţă. Prin încreştinarea lor târzie sub formă de troiţe, aceste monumente arhaice, pietre sacre, de origine cultică, aşezate lângă primele biserici şi cimitire din localităţile respective, au fost slavate de la distrugere. Încreştinarea acestor pietre arhaice (6000-4500 a. Chr.) sub formă de troiţe este un fenomen interesant, semnalat de curând în literatura de specialitate.

În legătură cu fenomenul încreştinării stelelor funerare romane şi al originii troiţelor, Mircea Cristian Pricop semnala ca manifestare a frumuseţii credinţei, din perspectivă mistico-simbolică, o cruce din secolul VI descoperită la Callatis (Mangalia), pe care sunt gravate în greacă cuvintele Viaţă şi Lumină, ca nume biblice ale lui Hristos Cel Răstignit.

[16] Chintăuan 2006.

Cruce-pomelnic cu numele episcopului Ştefan, descoperită la Callatis, sec. VI (după Pricop).

Acest autor a identificat şi clasificat ca troiţe unele cruci de tip cenotaf, prototroiţe sau arhetroiţe descoperite în Scythia Minor, extinzând vechimea cunoscută a troiţelor până în secolele V-VI, adică înainte de invazia avaro-slavă. El le consideră ca fiind cele mai vechi troiţe din spaţiul românesc. Cu alte cuvinte, originea presupusă a acestor prime troiţe de la noi s-ar afla în crucile şi stelele funerare ale creştinilor din perioada constantiniană, de după edictul de la Milan (313), iar continuitatea prezenţei lor pe teritoriul românesc actual în perioada de după căderea *limes*-ului dunărean şi distrugerea romanităţii sud-dunărene, prin invazia triburilor slave, în jurul anului 602, se poate studia prin analizarea comparativă a elementelor decorative, a raporturilor interetnice şi a influenţelor reciproce stabilite între populaţiile migratoare şi protoromânii autohtoni. Pornind de la această intersecţie simbolică între Viaţă şi Lumină, autorul menţionat consideră că semnele şi simbolurile codului plastic şi religios arhaic s-au închinat şi subsumat Crucii ca semnul şi simbolul totalizant cel mai deschis, inculturalizarea fiind o biruinţă a Crucii în viaţa şi operele sau mărturiile plastice ale credinţei strămoşilor.

Stelele funerare din secolul al IV-lea de la Tomis, crucile funerare şi prototroiţele-cenotaf din secolele V şi VI de la Tomis şi Callatis, blocurile de calcar reprezentând asocierea dintre semnul Sfintei Cruci şi menţionarea scrisă a constructorilor care au refăcut anumite clădiri şi ziduri ale cetăţilor Tomis şi Ulmetum în timpul domniei lui Justinian I sau a unor rugăciuni de invocare a binecuvântării lui Dumnezeu şi fragmentele prototroiţei de la Callatis, cenotaf închinat episcopilor sufragani al mitropoliei Tomisului, sunt considerate a fi strămoaşele troiţelor de mai târziu. Textul bilingv greco-roman de pe cele două feţe ale crucii de secol VI de la Callatis se traduce: „Aici s-a făcut rugăciune spre pomenire episcopilor Ştefan ...", pe o parte a crucii comemorative, iar pe cealaltă: „lumină" pe braţul vertical şi „viaţă" pe cel orizontal. Acestă cruce-pomelnic, numită de către cercetătorul menţionat prototroiţă, a fost amplasată într-un cimitir sau într-un soi de capelă (*oratorium*), în vederea

consemnării slujbei comemorative în cinstea unor episcopi locali din secolele V-VI.

Această cercetare reprezintă şi teoria cea mai nouă despre originea troiţelor în arhetroiţe sau prototroiţe derivate ale evoluţiei stilistice a Sfintei Cruci. Practica aşezării acestor cruci şi icoane „la vedere", la răscruci şi locuri vizibile, deasupra porţilor şi a caselor, cu ocazia unor evenimente deosebite, ar fi apărut în secolul al IV-lea şi s-a menţinut până în prezent, ca o tradiţie autentic ortodoxă, troiţele aparţinând astfel exclusiv creştinismului prin tot mesajul lor. Cultul troiţei ar fi preluat de la vechile credinţe agrare doar limbajul estetic şi elementele simbolice, metamorfozate şi înnoite de mesajul creştin. Cu alte cuvinte, mesajul troiţei este unul pur creştin, chiar dacă foloseşte elemente simbolice ale codului plastic arhaic, iar interpretarea sa prin izolarea simbolurilor şi elementelor componente, dincolo de contextul propovăduirii credinţei de care ţine monumentul, este o eroare (Canoanele 58 şi 84 ale Sinodului 8 local de la Cartagina din 419 p. Chr.). Troiţa ar putea fi, aşadar, asociată, pe de o parte, cu lupta Bisericii împotriva mijloacelor cultului păgân, a micilor altare publice răspândite în număr mare, prin altarele specifice creştinismului, asociate la început cultului martirilor, dar şi evenimentelor încreştinării masive a populaţiei din secolul al IV-lea şi următoarele. Propovăduirea misionară extinsă s-a folosit pe terenul real al concurenţei cu altarele publice păgâne de aceste cruci funerare sau comemorative. Pe de altă parte, acest gen de monumente a ajutat la propagarea ortodoxiei credinţei şi a unităţii cultice, a împăcat nevoia de exprimare şi de comunicare concretă a evlaviei credincioşilor, dar şi de suport material al memoriei comunitare legate de cultul martirilor împotriva distorsiunilor, exagerărilor şi a falsurilor (canoanele 83 al Sinodului 8 local de la Cartagina, 31 Apostolic, 4 Sinodul IV Ecumenic, 31 Trulan, 7 Sinodul VII Ecumenic, 5 Antiohia).

Stele funerare creştinate, Tomis, sec. V-VI.

Tot în acest cadru al monumentelor paleocreştine din zona dobrogeană merită menţionate aşa-numitele cruci de leac de la Dervent, aosciate cu locul sfinţit de sângele unor martiri şi reprezentările repetate ale crucii în bisericuţele rupestre de la Basarabi. Crucile de la Mânăstirea Dervent reprezintă un fenomen unic: este vorba de patru cruci de piatră, considerate de tradiţia locală crescute

în chip minunat în locul în care au fost martirizaţi patru ucenici ai Sf. Apostol Andrei: un călugar şi trei fecioare. Vasile Voiculescu scria că crucile vii şi tămăduitoare de la Dervent au crescut ca nişte pomi roditori, stropiţi din belşug cu picurii de sânge ai primilor martiri romani. Crucile de leac au fost, se pare, ele însele martirizate, prin repetate încercări de profanare din partea fanatismului musulman, două dintre ele fiind distruse. Au mai ramas astăzi doar Crucea tămăduitoare din Paraclisul cu hramul „Înălţarea Sfintei Cruci“, şi Crucea cu braţele retezate din spatele bisericii, la care oamenii îşi aduc animalele bolnave şi lasă drept ofrandă boluri cu grâu sau secară. Fenomenul crucilor de leac de la Dervent este legat de figura harismatică a stareţului Elefterie, ctitorul mănăstirii.

Troiţele fac parte din moştenirea spirituală românească, sunt documente ale memoriei noastre şi descriu simbolic poziţia noastră specială ca popor în istorie la răscrucea dintre Orient şi Occident. Proverbiala refugiere în munţi în faţa năvălitorilor şi frecventa înfrăţire a românului cu codrul a făcut ca locul bisericilor să fie luat de Crucea Domnului Hristos, sub închipuirea troiţei: „Atunci, în jurul unei astfel de cruci, se făcea toată slujba; ea înlocuia biserica, o rezuma în ce avea mai caracteristic” (Nicolae Iorga).

„Troiţă” provine din slavul *trojka* şi pare a se fi înrădăcinat în tezaurul nostru terminologic în perioada de înrâurire slavo-bulgară, între secolele VII şi XI, desemnând gestul concret de închinare creştină care conduce la asocierea cu Hristos, Unul din Treime şi astfel cu Treimea şi cu închinătorii ei. I. Oprişan ne dă şi variantele zonale ale termenului românesc generic de troiţă: „cruci la răscruci“ (Nordul Moldovei), „răstigniri“ (Maramureş), „icoane“ (Vâlcea), „rugi“ (Ţinutul Pădurenilor), „lemne“ (în documenetele mai vechi), „cruci“ (Transilvania, Oltenia). În mod sigur rostul troiţelor era unul bine fixat încă de timpuriu în cadrul societăţii medievale româneşti, de la cnezi şi voievozi locali până la marile dinastii domneşti: un rost comemorativ legat de luptele împotriva năvălitorilor păgâni, perpetuarea memoriei unui monument mai vechi ori a numelui eroilor căzuţi în alte locuri, altul comunicativ, legat de mijlocirea unor legi sau porunci domneşti către popor. Troiţa din piatră este o ctitorie mai întâi a membrilor marii nobilimi româneşti, iar din secolul al XVIII-lea şi a târgoveţilor, obştilor săteşti, preoţilor de mir şi a monahilor. Troiţele de lemn au fost dintotdeauna ctitoria ţăranilor, care şi-au exprimat prin ele jertfelnicia şi măiestria, unind în realizarea lor plastică imaginarul arhaic şi elementele iconografiei creştine. Pe lângă rolul lor memorial,

social şi religios, troiţele au avut şi unul practic, legat de stabilirea hotarelor, de multe ori desemnând numele câte unui loc. Ele au fost puncte de referinţă în orientare în multe din hrisoavele medievale legate de moşii şi hotărnicii. Unele dintre ele erau plasate pe marginea vechilor căi de comunicaţie. Din nefericire, lucrările de modernizare a drumurilor s-au transformat de multe ori în încercări de secularizare a acestora, prin eliminarea troiţelor şi însemnelor creştine, cel mai cunoscut caz fiind cel al dislocării troiţelor voievodale sau nobiliare din judeţele Buzău, Vâlcea şi Argeş.

Odinioară, când un preot primea o parohie, lua în primire spre purtare de grijă întreg patrimoniul material al comunităţii, iar unul dintre angajamentele concrete în acest sens, uneori declarat solemn în cuvântul de la slujba de instalare, era chiar grija faţă de cimitir şi troiţe. Rolul benefic al troiţelor şi menţinerea lor în calitate de ctitorie populară până în prezent în centrul vieţii creştine vin din îmbinarea rolului lor cultic, social şi harismatic: locul cinstit cu semnul hristic, hotar, fântână, izvor, livadă, ogor, drum, răscruce, şi beneficiarii lui primesc sfinţire, putere, demnitate creştină de mărturisitori şi de ctitori. Troiţa constituie cea mai firească formă de întrupare a credinţei în mediul românesc atât de impregnat de semnul hristic şi de grija pentru închinare. De fapt, sfinţirea locului pentru zidirea unei biserici se face în primul rând prin ritualul înfigerii sau implântării Crucii chiar pe locul viitorului altar de către episcop sau de către un preot delegat de către episcop (canonul 31 al Sf. Nichifor Mărturisitorul, +818). Există, astfel, posibilitatea slujirii liturgice în preajma troiţei de la locul de biserică.

Cercetătorul I. Oprişan ne oferă o imagine asupra tipologiei troiţei pe regiuni. Cele mai interesante troiţe, remarcabile prin arhaismul lor, se păstrează în judeţele Buzău, Dâmboviţa, Olt, Vâlcea, Gorj, Mehedinţi, în timp ce în zone recunoscute în genere ca tradiţionaliste, precum Moldova, Transilvania şi Banat, formele arhaice au fost în cea mai pare parte înlocuite, datorită influnţei catolice, de către troiţa în formă de crucifix. Crucile vechi din Moldova, de pildă, făcute după modele arhaice unice ale coloanelor cerului, cu coarne de consacrare, şi a troiţelor cu secure, prezentate de către Tudor Pamfile în 1910, şi-au pierdut acest aspect arhaic[17].

În judeţul Buzău predomină troiţele de formă străveche, coloane ale cerului în variante originare sau încreştinate, stâlpi funerari arhaici şi cruci de piatră. În judeţul Dâmboviţa se păstrează

[17] Pamfile 1910, p. 453-457.

tot o formă străveche de troiţă: cruci pereche înscrise într-un cerc şi reunite în partea superioară printr-o aşa-numită talpă a cerului. În Vâlcea, Argeş şi Olt predomină genul de troiţă-icoană sau troiţă-iconostas, înscrisă într-o incintă de tip pridvor. În Gorj şi Mehedinţi sunt specifice un gen de troiţe-panou antropomorfe, dar şi troiţe-grătar şi coloane ale cerului cruciforme. În judeţul Gorj, troiţele şi crucile se raportează la foarte interesantele rituri de înmormântare[18]. Se păstrează aici stâlpii arhaici de mormânt, de bărbat şi de femeie, crucile de apă, de punte, de jurământ, de transhumanţă, de pomenire. Pornind de la un obiect numit „pomul cu cruci“, expus la Muzeul Ţăranului Român în sala *Crucea – Pomul vieţii*, teologul Costion Nicolescu a realizat o interesantă cercetare în zona comunei Plopşoru din Gorj, în legătură cu crucile de jurământ, fixate în pomi, pe clopotniţe, de zidul bisericii, pe gardurile bisericii sau ale cimitirului, pe troiţe mai vechi sau pe alte tipuri de curci funerare, precum cele de apă sau de punte: „Crucea de jurământ este cea mai mică dintre cruci, cea mai uşoară şi cea mai fragilă. (…). Pe cruce este înscris numele celui care a murit şi vârsta sau data decesului. Alţii scriu mai explicit pe cruce: Această cruce s-a făcut pentru jurământul lui cutare … Crucea de jurământ este întotdeauna suspendată, aninată la o anumită înălţime şi niciodată nu este înfiptă în pământ … această cruce de jurământ se pune întotdeauna spre drum. Crucea de jurământ este o cruce care atrage mereu atenţia trecătorului, care-l salută şi-l cheamă, într-un fel, de la marginea drumului, de lângă garduri. Este evidentă dorinţa ţăranului de a încerca să antreneze cât mai mulţi oameni în ajutorarea cu rugăciuni sau cu gânduri bune a celui mort, întru mântuirea lui. Precum şi dorinţa de a păstra o comuniune cât mai strânsă între cei plecaţi şi cei rămaşi, subliniind faptul că între cele două lumi există o continuitate şi o coexistenţă mistică. Cei plecaţi nu mai formează numai o comunitate a lor aparte, un fel de alt sat, în cimitir, ci sunt integraţi în chip subtil în forfota diurnă a satului viu“[19]. Conţinutul spiritual al acestor cruci de jurământ, aşezate la şase săptămâni de la deces la locul lor, se raportează la rugăciunile de dezlegare pe care le citeşte preotul la înmormântare, în care se pomeneşte despre dezlegarea de blesteme şi jurăminte, care sunt pe bună dreptate nişte forme concrete şi grave de încălcare a jurământului solemn şi sfânt al botezului în conştiinţa ţărănească. Acest gen de cruce este o formă de rezonanţă

[18] Bernea 2007.
[19] Nicolescu 2003, p. 77-82.

Cruci de punte din Gorj.

a ţăranului creştin la o seamă de texte biblice (Ps 118; Mt. 5, 34; Iacov 5, 12), rugăciuni (rugăciunea a doua de dezlegare) şi cântări liturgice specifice slujbei de prohod. În alte zone, cel puţin, termenul jurământ pare a avea conotaţii sacramentale, legate de calitatea de om botezat, de om înrădăcinat prin Botez şi Euharistie în legământul sau legea creştină. Acest lucru este remarcabil în special în colinde dedicate paharului ritual sau de zile mari din repertoriul transilvănean. Există perimetre în zona Gorjului în care la înmormântare nu se pune la căpătâiul mortului decât un stâlpişor, iar numai la 40 de zile se pun trei sau chiar patru cruci: crucea de căpătâi, crucea de punte, crucea de jurământ şi crucea de la fântână. Până la facerea şi aşezarea acestor cruci speciale, legate de aşa-numita slobozire a sufletului şi de participarea rituală a celor apropiaţi prin rugăciune şi gest concret la traseul eshatologic primar al defuncţilor, crucea este prezentă ca semn în ungerea mortului în cruce cu tămâie, aşezarea mânilor pe piept în cruce, aşezarea lumânării de stat în mâna mortului, prinderea unei cămăşi de pânză albă la stâlpul de răsărit al casei („Am pus pânză albă la cheotoarea casei ca să aibă unde-i hodini sufletu' cât mai stă cu noi“), ungerea coşciugului de patru ori în formă de cruce, aşezarea unui fuior din cânepă în formă de cruce pe fundul coşciugului, participarea bărbaţilor la facerea crucii de căpătâi, aducerea şi aprinderea lumânărilor de priveghi, însoţită de închinare şi de eventuala sărutare a iconiţei de pe pieptul mortului, aducerea bradului ritual pentru tinerii nelumiţi, purtarea crucii în alaiul procesional către cimitir, aşezarea lumânării în formă de cruce cu obol, stropirea mortului cu vin în chip de cruce, pecetluirea gropii mormântului în cruce de către preot, aşezarea crucii la căpătâi, însoţită de aprinderea de lumânări şi de aşezarea unei pânzături albe pe vârful crucii, semnificând giulgiul sau mahrama Domnului, închinarea rudelor şi baterea de mătănii în faţa acestei cruci din partea rudeniilor, obiceiurile legate de întreţinerea spirituală şi de paza mormântului care au ca suport crucea, depunerea de coroniţe de busuioc şi pelin pe capul crucii. Stolurile de cruci din preajma fântânilor şi a punţilor sunt legate de potolirea setei spirituale, a dorului celui plecat şi pentru ajutorul sufletului la trecerea vămilor văzduhului, adică a stărilor dificile imediat după moarte.

Există şi un fenomen popular mai puţin cunoscut, asemănător cu cel de la cimitirul din Săpânţa maramureşană, în partea sudică a judeţelor Olt, Dolj şi Mehedinţi, în care troiţele se regăsesc aproape numai în cimitire, în felurite forme de cruci înălţate în copaci. În acest context, trebuie amintite neapărat şi crucile de pomenire, aşezate în

faţa casei mortului, la liziera gardului de uluci, lângă fântână împreună cu cucea de apă sau chiar în preajma bisericii. Obiceiul este încă practicat în zona de hotar a judeţelor Vâlcea, Olt, Argeş, de pildă în satul Vedea, comuna Dîncani, din Argeş, unde crucile pictate sunt aşezate la gard, în vechime şi acesta având rolul unui ecran protector realizat de mormintele strămoşilor, din vremea în care înmormântările se făceau în grădini. Cruci de pomenire sau de pomelnic se întâlnesc şi în sudul Transilvaniei, în zonele de interferenţă cu Muntenia. Un exemplar de acest gen, foarte valoros, se află în expoziţia etnografică a Muzeului Naţional al Unirii din Alba Iulia (***fig. 48***). Ele erau foarte populare în zona Hunedoarei. Din raportul care se stabileşte între toate aceste tipuri de cruci funerare şi troiţă, adică din faptul că crucile de jurământ, de punte şi de pomenire sunt fixate uneori pe troiţele vechi, I. Oprişan deduce sensul originar al troiţei: un substitut al arborelui cosmic.

Cimitirul din Mitrofani, jud. Vâlcea, sec. XIX, troiţe cu cruci de pomenire.

În rezumat, există trei tipuri stilistic specifice troiţelor româneşti: tipul discofor (roata valahă), cu o diversitate de forme care reies din jocul cruce-disc solar; tipul de troiţă arboriform, cu mai multe braţe sau cu structuri stiliforme (triunghi, romb, disc), şi, cel mai răspândit, tipul antropoform. În fiecare zonă s-au impus anumite tipare, care au dat o tradiţie locală aparte: coloanele cerului buzoiene, troiţa-pridvor

iconoforă oltenească şi troiţa cruciformă în general. În legătură cu raportul real dintre arborele vieţii şi Cruce, dintre simbol şi împlinire, Costion Nicolescu ne ajută să înţelegem că este vorba despre o trecere din copilăria umanităţii în maturitatea sa spirituală[20].

Judeţele din partea sudică a Transilvaniei, Hunedoara, Sibiu şi Braşov, au moştenit troiţele-baldachin, având în centru cruci de piatră de obicei pictate, precum sunt cele ale junilor braşoveni[21], cele din Răşinari şi din Mărginimea Sibiului[22], iar în satele mai izolate stâlpii funerari, în formă de coloană, numiţi „cruci de bărbat“, şi cruciformi, pentru femei, numiţi „stâlpi de femei“. În Apuseni, datorită şcolii de pietrari de la Ţebea, de la începutul secolului al XIX-lea, s-au răspândit crucile monumentale de piatră, sculptate şi pictate, dar se găsesc şi troiţe supraetajate în formă de T. Preotul Iulian Nistea de la Paris, originar din Alba Iulia, dar cu rădăcinile strămo-şeşti în Sălciua, a publicat acum câţiva ani o serie de fotografii de o deosebită valoare, cu troiţe şi cruci din zona Apusenilor, dintre care se detaşează o veche troiţă de lemn chiar din Sălciua, de o frumuseţe uimitoare. Amplasamentul iniţial al acestei cruci ne arată că rostul ei era de a pecetlui locul şi de a-l străjui cu semnul biruinţei totale şi de-al prezenta ca paradis restaurat chiar prin Crucea Domnului.

Cruce de deal, mutată din amplasamentul iniţial.

Acceaşi cruce, pe amplasamentul iniţial.

[20] Nicolescu 2003, p. 83-84.
[21] Vasile Oltean, *Junii Braşoveni şi troiţele lor din Şcheii Braşovului*, Idem, *Istoricul tradiţiilor din Şcheii Braşovului*.
[22] Daneş 2007, p. 15-17.

În jurul sărbătorii Sfinţilor Petru şi Pavel se face rugăciune în imaş, la Cruce, după care preotul face sfeştanie cel puţin la una din colibe, prilej cu care băciţele pregătesc caşul popii. Şi crucile din Apuseni i-au deranjat pe comunişti, care au avut intenţia să distrugă crucea cea mare de la Sălciua, aflată între biserică şi casa parohială, dar parohienii au mutat-o într-o noapte, instalând-o în vârful Citerii. Pretutindeni în locurile cu culturi agricole şi de păşunat se regăsesc în Apuseni cruci vechi de lemn sau de piatră, aşa numitele cruci celtice sculptate, cu semnul soarelui între braţe, evocând Soarele dreptăţii: „La aceste cruci de hotar se făceau slujbe religioase, sfeştanii primăvara, când se ieşea cu animalele în imaş, la colibă, şi masluri la unele dintre ele, cum este crucea din şaua Crocanilor, din Meterg, prilej cu care se întâlneau aici credincioşii din mai multe sate la rugăciune şi sfinţirea apei, cu care stropeau mai apoi sălaşele, holdele şi animalele". Această tradiţie străveche a slujbelor de la hotarul mai multor sate n-a fost deloc studiată, deşi ea se regăseşte nu numai în memoria celor mai vârstnici, ci este încă vie în mai multe zone. Am întâlnit-o în relatările preoţilor din zone învecinate judeţului Alba, precum Cetatea de Baltă şi Târnăveni: la hotarul comun al satelor Cetatea de Baltă şi Crăciunelu de Sus sau al satelor Botorca-Deleni de lângă Târnăveni, unde au loc slujbe comune la sărbători, în special aşa-numitul maslu de hotar, urmat de agape şi serbări populare. E foarte posibil ca aceste petreceri populare să aibă şi ele origini mai vechi, deoarece Romulus Vulcănescu vorbeşte despre nişte petreceri care aveau loc după consacrarea coloanelor cerului, încheiate în momentul înserării cu hore ale luminii. În orice caz, despre obiceiuri asemănătoare relatează şi Ovidiu Daneş, în legătură cu troiţele din Mărginimea Sibiului: „Iniţial, cu funcţii legate exclusiv de sacru – prin participare ritualică, investitură apotropaică sau caracter funerar, troiţele se rezumau la o cruce de piatră sau de lemn fixată în puncte de mare concentrare simbolică. O zonă subtilă delimita ceea ce este propriu, cunoscut, vecin, de alteritatea radicală. Locuri care prin sfinţirea lor în cursul slujbelor de Înălţare (Ispas), Bobotează, Rusalii, Crăciun, deveneau temporar publice, asimilabile şezătorilor – obiceiuri păstrate azi în Sibiel şi Cacova (Fântânele), Apoldu de Jos. Multe dintre ele construite la graniţele dintre satele care aveau vecinătate cu Sibiul, troiţele justificau, după legile nescrise, hotarul. Răşinărenii au ridicat nu mai puţin de trei monumente într-un spaţiu restrâns, la limita de răsărit a satului. A fost timpul în care localnicii includeau troiţele în diversele lor strategii politice, fără a le exclude

valoarea simbolică iniţială”[23]. Slujbele speciale la troiţe nu se fac numai la hotar, ci la troiţa principală dintr-un sat îndeosebi, la Înălţare, dar şi la alte sărbători, existând sate, precum Lupşa din judeţul Alba, unde rânduiala este ca la fiecare sărbătoare mare, la Paşti, Înălţare, Sântămărie, să se slujească la câte o troiţă anume de fiecare dată. Un caz special îl reprezintă satul Aruncuţa din judeţul Cluj, unde, în postul Sfintei Marii, se slujeşte în fiecare seară la câte una din cele 15 troiţe ale satului, iar fiecare ctitor oferă ofrandă de pomană în cinstea strămoşilor săi. Astfel, Postul verii ia alura unei procesiuni comunitare, cu opriri la troiţele satului. I. Oprişan menţionează în monografia sa obiceiul popular de la Sibiel, numit „înconjurarea crucii de Ispas” sau „înconjurarea sfintei cruci” de către grupe de băieţi şi fetiţe, de juni şi de fete mari, îmbrăcaţi în haine tradiţionale, într-o procesiune călare, care cântă un cântec ritual special, al cărui început de text este următorul:

„Sfântă cruce, /Nu te duce, /Că vin junii cu cai buni/
Şi fete mari cu cununi/ Şi bătrâni cu închinăciuni/
Şi preoţi cu rugăciuni”[24].

În Ţara Făgăraşului, dar şi pe Târnave şi în multe alte locuri, după binecuvântarea holdelor de către preoţi, credincioşii aşează cununi de spice la troiţe, dar şi la crucile de prapor, în anumite zone, iar la sărbătoarea Naşterii Sfântului Ioan Botezătorul, cununi de sânziene, ca jertfă.

În zona Maramureşului predomină troiţele cruci cu aşa-numita roată valahă şi străvechi cruci de piatră de origine celtică. Pe cele mai vechi dintre porţile uriaşe de lemn maramureşene se pot citi de multe ori hieroglifele cruciforme ale omului-cruce, bărbat şi femeie, semne arhaice care se regăsesc de altfel şi pe vechile lăzi de zestre româneşti, în special pe cele din zona Gorj şi Mehedinţi păstrate în Muzeul Porţilor de Fier de la Drobeta-Turnu-Severin. Deasupra acestor porţi maramureşene se poate admira de multe ori respiraţia luminoasă, cerească, a Crucii.

---

[23] Daneş 2007, p. 15. Una dintre cheile explicative ale fenomenului răspândirii troiţelor zidite în zona Mărginimii Sibiului după mijlocul secolului al XVIII-lea o reprezintă, în viziunea autorului, evenimentele religioase şi sociale din această perioadă, adică în primul rând cele legate de figurile preoţilor mărturisitori Moise Măcinic din Sibiel, Ioan din Galeş, Ioan din Sadu ori mireanul Oprea Miclăuş din Sălişte.

[24] *Apud* Oprişan 2003, p. XXVIII-XXIX.

Cruci maramureşene în formă de roată valahă.

Respiraţia crucii deasupra unei porţi maramureşene.

Cruce de piatră din Apuseni.

Poartă maramureşană cu repetarea însemnului crucii pe stâlp şi pe pieptul figurii antropomorfe.

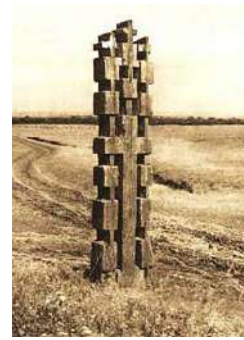

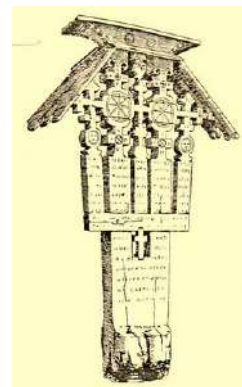

Vechi troiţe de lemn (după www.basilica.ro)

„Troiţele de lemn îmi sunt foarte dragi. Pentru că au un înţeles teologic profund. Troiţa este crucea înflorită, crucea care rodeşte, crucea bucuriei. Este crucea Învierii, cu precădere.

Crucea înflorită are ca temei Viaţa ce izvorăşte din lemnul Crucii lui Hristos, aşa cum arată cântările bisericeşti:

Bucură-te, Cruce purtătoare de viaţă,
raiul cel frumos al Bisericii,
pomul nestricăciunii,
care ne-ai înflorit desfătarea slavei celei veşnice.
(Stihire la Vecernia Duminicii Crucii)
Bisericii, celei mai înainte neroditoare,
acum a înflorit lemnul Crucii,
spre putere şi spre întărire.
(Cântarea a III-a din Canonul Înălţării Sfintei Cruci)“[25]

„Evident, în sec. XIV-XV, arborele cosmic este înlocuit aproape total de substitutul său crucea, care devine modelul universal al monumentelor creştine … Reminiscenţele păgâne se păstrează, însă, într-o multitudine de forme, de cele mai multe ori fără voia meşterilor, datorită presiunii exercitate de tiparele stilistice zonale. Aşa se face că troiţele, de o imensă varietate stilistică, urmaşele fireşti ale coloanelor şi stâlpilor cerului, reprezintă o sinteză ad-hoc între straturile arhaice şi cel creştin. În orice caz, ele preiau învăţătura creştină (imagistica biblică) într-un mod cu totul propriu, adaptând-o viziunii populare româneşti asupra lumii şi vieţii“[26].

În spaţiul românesc creştinismul s-a grefat lent dar sigur, cu multă înţelepciune, pe vechile tradiţii plastice ale zonei. Astfel, coloanele cerului au fost încreştinate şi transformate în troiţe prin marcarea lor cu semnul repetat al crucii, sculptat sau pictat, dar şi prin reprezentarea unor scene iconografice creştine: Răstignirea, Învierea, Treimea, Maica Domnului cu Pruncul, Cina cea de taină, Botezul Domnului. Formele arhaice au supravieţuit ca structură, dar uneori au existat încercări brutale de eliminare sau mascare a lor, cum au fost cazurile izolate de interzicere a crucilor gorjene de jurământ ori placarea repetată a coloanelor vechi cu scene iconografice pictate pe tablă, în zona Dâmboviţa, Argeş.

Ambianţa troiţelor a fost una etnologică, pur românească din toate punctele de vedere: arhitectura, pictura, ornamentica lor aveau

[25] Chiaburu 2010.
[26] Oprişan 2003, p. X-XI.

legătură cu cultura populară creştină, în care se regăseau elemente ale mitologiei, magiei şi ritualisticii arhaice preluate prin filtrul creştin. Crucile cu imaginea Răstignirii sunt împodobite cu prosoape cu motive populare, cu oale de lut, cu cununi de spice sau sânziene, cu o pânză specială la sărbătoarea Paştilor, însemnând veşmântul de lumină al Învierii (zona Sălaj, Făgăraş, Mediaş, Galaţi). În câteva sate din preajma oraşului Târgu-Mureş, aproape de mânăstirea Recea, la Ungheni şi Cerghid, am remarcat un fenomen deosebit: împodobirea la Paşti a troiţelor cu un şirag de ouă roşii chiar la gâtul Domnului Iisus Hristos. Imaginea este foarte puternică şi pare a fi o tradiţie veche, care merită atenţia etnologilor şi teologilor: Hristos împodobit cu simbolul cel mai popular al Învierii.

Crucea-binecuvântare. Cea mai interesantă formă de cruce, teologic vorbind, este cea a mâinii lui Hristos, Arhiereul veşnic, căruia preoţii tuturor veacurilor i-au dăruit mâinile lor, pentru a-şi binecuvânta poporul. Crucea binecuvântării ia chipul tuturor acestor drepte sfinţite.

Crucea de binecuvântare. Manifestarea cea mai curentă a lucrării preoţeşti se face prin crucea de binecuvântare, care a devenit un semn văzut al preoţiei în biserică, dar şi în afara ei. Obiceiul purtării crucii de binecuvântare pentru preoţi a fost, credem, multă vreme un element apologetic tradiţional foarte firesc, un semn de nobleţe, aşa cum am remarcat şi în cazul creştinismului etiopian. Meşterii cruceri români din diferite zone au realizat exemplare de astfel de cruci al căror model a fost transmis din generaţie în generaţie, deşi fenomenul a fost puţin studiat şi nu există încă o tipologie a lor. Filosoful Nae Ionescu semnala în revista interbelică *Predania*[27] o seamă de cruci împodobite cu raze înflorite între braţe, ca nişte lăstăriri de flăcări, răspândite în biserici şi pe pereţii caselor ţărăneşti din judeţele Argeş şi Vâlcea, realizate de către meşterul crucer Muşat Diaconul (1760-1820), din preajma oraşului Râmnicu-Vâlcea. Modelele crucilor flamboiante ale lui Muşat Diaconul au fost preluate ulterior de către preoţii Pătru şi Pană din aceeaşi zonă.

Din zona Apusenilor se păstrează o colecţie de cruci de binecuvântare la Muzeul „Pamfil Albu" de la Lupşa, câteva redate în albumul lui I. Oprişan, *Troiţe româneşti*. Din această colecţie ne putem face o imagine asupra tipului clasic de cruce de binecuvântare pentru secolele XVIII-XIX: este vorba de o cruce pictată pe ambele

[27] Nae Ionescu, *Crucerii noştri*, în *Predania şi un Îndreptar ortodox cu, de şi despre Nae Ionescu teolog*, antologie prefaţată şi realizată de către diac. Ioan Ică jr., Sibiu, 2001.

părţi, cu cele două scene obişnuite, Răstignirea şi Botezul, care lăstăreşte simplu sau în formă de viţă de vie, în exemplarele mai elaborate. Raportând acest tip de cruce viţă de vie la crucile-icoane de acelaşi gen din această zonă, precum sunt cele două de la Zlatna (***fig. 54-55***), este limpede că avem de-a face cu acelaşi model plastic şi teologic, al Crucii şi Bisericii ca adevărata viţă eshatologică. Tema este foarte popuară la noi şi apare cel mai explicit în icoanele pe sticlă cu tema *Hristos-viţa de vie* şi *Hristos-teascul mistic*.

O astfel de cruce de preot se păstează într-o colecţie particulară din Alba Iulia, pe spatele căreia se află pomenit numele lui Ion Buceşan şi data de 24 mai 1875, zugrăvită după toate aparenţele de unul din moştenitorii modelelor lui Simion Silaghi din Abrud. Acest gen de cruce se încadrează, prin bogăţia detaliului floral, în arta unui baroc popular foarte gustat în epocă.

Cruce de binecuvântare, 1875, păstrată într-un sipet special.

Cruce de binecuvântare, sec. XIX, colecţie particulară.

De la zugravii Lazului moştenim cele mai multe cruci de binecuvântare, catalogate în mare parte în acest volum, dintre care redăm aici un exemplar zugrăvit probabil de Ilie II Poienaru, foarte bine păstrat, provenind din aceeaşi colecţie particulară din Alba Iulia.

Merită menţionat că preoţii erau înmormântaţi, ca semn distinct al preoţiei lor, cu aceste cruci mici de binecuvântare în mână. Ioan

Mihu din Laz, trecut la Domnul în anul 1917, dădea dispoziţii testamentare clare în acest sens: „Copiii mei să mă spele şi preot să mă ungă cu uleu de lemn pe tot trupul, să mă îmbrace în camaşe şi ismene albe, ciorapi albi şi papuci, apoi numai în simplă reverendă neagră (fără haine preoţeşti). Căciuliţa mea din biserică pe cap. *O cruce mică (a mea) în mână* şi aşezat într-un sicriu simplu, văcsit, în culoare galben închis (alta nimic)“[28].

Cruce de binecuvântare, centrul Laz, colecţie particulară.

Crucea de transhumanţă. Se întâlneşte în Transilvania, fiind cea care-i însoţea pe ciobanii din Mărginimea Sibiului prin zona Făgăraşului şi a Gorjului, în periplul lor transhumant, Este asemănătoare crucilor de mână purtate de preoţii satelor şi crucilor de rugăciune din casele ţărăneşti[29].

Crucea-relicvar. Crucile duble, goale, destinate în primul mileniu creştin purtării fragmentelor de moaşte, sunt nişte rarităţi în arealul românesc. Unele dintre aceste rare exemplare au fost descoperite în ultimii ani de către arheologul Mihai Blăjan în necropola de secol X din locul numit Izvorul Împăratului din Alba Iulia, fiind puse în legătură cu activitatea episcopului bizantin Hierotheos, canonizat în anul jubiliar 2000 de către Patriarhia ecumenică de la Constantinopol.

[28] *Apud* Haida 2006, p. 37.
[29] Oprişan 2003, p. 35.

Crucea de procesiune, crucea de prapor, crucea de grâu. Aceas gen de cruce se folosea în procesiunile îndătinate de Înălţare şi de Rusalii, când comunitatea, *armia Christi*, ieşea la câmp pentru binecuvântarea holdelor, având în frunte praporii cu cruci speciale în vârf, iar în faţa acestora o cruce mai mare şi mai deosebită, destinată numai acestor situaţii. Crucea pictată de meşterul anonim de la Feisa pentru bisericuţa din Sub Pădure, de lângă Târnăveni, ne face o imagine asupra fastului liturgic ţărănesc manifestat în secolul XIX (***fig. 18***). Morfologia sa fabuloasă, cu rodirea Crucii lui Hristos din al cărei cerc de foc cresc alte 8 cruci pe fiecare jumătate a circumferinţei, pare a avea subtile trimiteri eclesiologice şi cosmologice prin reprezentarea îngerilor pe cruciuliţele traforate în scări.

O formă deosebită de cruce, care apare ocazional în procesiunile populare numite „Cununa grâului“, ia pe alocuri forma unei cruci de grâu adusă de la câmp şi aşezată la icoană, participând la alte rituri de fertilitate în cadrul ciclului liturgic popular agrar: stropirea în cruce în drumul de la câmp către casa gazdei, închinarea mesei cu această cruce în cele patru colţuri, aşezarea sa peste colacul ritual al colindătorilor, amestecarea câtorva boabe de grâu din aceasta în grâul pentru semănat în brazdă. Coroane mici de grâu se puneau şi la crucile de prapor de Înălţare şi nu este deloc întâmplător că o astfel de cruce de prapor, păstrată la Muzeul Satului din Bucureşti, reia forma deosebită a unui celebru pecetar maramureşean în care, pe una dintre feţe, Hristos apare stilizat în forma unui spic de grâu. Modelul provenind din zona Maramureşului, pare a fi fost unul popular.

Crucea-efigie de pe poartă, de pe stâlpii porţii, de pe obrazul sau faţada casei, crucea de conac sau de pe acoperişul casei. Crucea apare în majoritatea zonelor româneşti ca un blazon creştin şi ca semn ocrotitor pe poartă, pe stâlpii porţii de intrare, pe fruntea sau obrazul casei sau chiar pe acoperiş. Merită pomenite aici crucile de pe porţile maramureşene, cele de faţada casei din zona Sibiu, Mediaş şi a Târnavelor, de pildă crucile viţă de vie de la Tătârlaua şi, nu în ultimul rând, crucile gorjene înrudite cu icoanele de vatră din aceeaşi zonă.

Crucea pristolnicului[30]**.** Pecetarul cruciform reprezintă cea mai interesantă variantă de cruce general răspândită în zonele româneşti, obiect ritual nelipsit de lângă vatra în care se frământau în cruce şi cu rugăciune, iar apoi se coceau prescurile şi aluaturile rituale: pâinea cotidiană, colacii, pasca. Din acest gen de cruce de pecetluire a pâinii euharistice s-a dezvoltat cel mai interesant fenomen iconografic arhaic de la noi: icoanele de vatră din zona Gorjului. Originea lor în arhetipul crucii solare pare evident: există icoane de vatră cu aspect de prăznicar, cu cruce centrală, cu rozetă solară, dar şi icoane de vatră şi pecetare sau pristolnice în formă de cruce dublă. Nu este exclusă o legătură între acest fenomen iconografic şi cel al icoanelor de teracotă de la Vinica (Macedonia), provenind din secolele IV-VI, de la creştini de limbă latină.

[30] Ştef 2008; Pop 1993; Pop, Şainelic 2002.

Pecetar cu cruce dublă colecţia Muzeului Ţăranului Român, Bucureşti.

Icoană de teracotă, Vinica.

Crucea, pecete pe hrana cotidiană şi pe cea sărbătorească. De la pecetluirea izolată a pâinii obişnuite, chiar cu pecetarul, până la însemnarea ei în cruce la începere, obicei păstrat până în prezent, povestea pâinii la români este una a răstignirii şi învierii bobului şi a spicului de grâu. Pecetea crucii se regăseşte peste pască şi în ornamentica ouălor pascale[31] (Crucea mielului, Crucea nafurei, Crucea Paştelui, Crucea românească, Crucea rusească, Floare în forma crucii), întipărită pe caş, împletită peste colaci şi parastas, ca *signatio* sau cruce de sare pe capul porcului ş. a.

[31] Gorovei 2001, p. 94.

Crucea pecete: de sfeştanie, de pe grinda din crucea casei. Sfinţirea casei prin stropirea cu apă sfinţită, ungerea cu untdelemn era şi mai este urmată în Ardeal descrierea unor cruci cu lumânarea aprinsă, care au felurite forme, de obicei peceţi ca cele de pe prescură sau cruci crescând din potir. Obiceiul însemnării unei cruci cu lumânarea pascală pe grinda din crucea casei ţine şi el de ceea ce Părintele Ilie Moldovan numea pecetluire pascală a casei româneşti, semnul unei ardori pascale deosebite.

Crucea-semn de pe obiecte domestice: lada de zestre, furca de tors, cofă, masă, scaun, dulăpioare, poliţe, covoare, haine, broderii. Se poate remarca prezenţa semnului crucii gravat sau scrijelit pe felurite obiecte din ambientul casei tradiţionale româneşti, în special pe cele legate de zestrea fetelor de măritat, dar şi pe furcile de tors, cum sunt cele din Apuseni, adevărate declaraţii de dragoste ale pretendenţilor, în textura broderiilor şi cusăturilor, pe mobilierul casnic. Una dintre cele mai frumoase cruci de acest gen am întâlnit-o într-o fotografie reprodusă de Emilian Achim din Almaşu Mare (jud. Alba) în publicaţia muzeului său, *Zestrea*, cu o fată purtând o doniţă de apă scrijelită cu o cruce evidentă.

Crucea-icoană. Dragostea românului faţă de Crucea Domnului se regăseşte în zona Apusenilor într-un gen special de cruce-icoană, după toate aparenţele nemaiîntâlnit, un fel de cruci traforate cu ancadramente florale, în care, alături de crucea cu scena Răstignirii, sunt sculptate şi pictate figurile evangheliştilor, în colţuri, heruvimi ori soarele şi luna, precum în cele două exemplare de la Zlatna (***fig. 54-55***). Ele prezintă aceeaşi sensiblitate artistică creştină la care ne refeream şi în cazul icoanei de vatră, în cadrul căreia crucea se metamorfozează în icoană şi icoana în cruce, trecerile fiind de o subtiliate uimitoare. Modelul lor îndepărtat, nu neapărat direct, se poate regăsi în relicvariile casetă sau sipet cu părţi din Lemnul Sfânt, împodobite cu îngeri miniaturali.

Crucea în iconografia populară. Una dintre cele mai profunde abordări iconografice ale Crucii credem că se află în icoana *Maica Domnului Îndurerată*, din care redăm aici două valoroase exempare dintr-o colecţie particulară alba-iuliană, în care Maica are alura creaţiei celei noi, deopotrivă ipostază a unei duioase maternităţii universale. Această icoană pare a reda, oarecum, frag-mentul savuros teologic al colindei despre Liturghia din mănăstirea cu nouă uşi şi nouă altare la care asistă Maica cu Pruncul în braţe, referitor la prefigurarea Crucii în care Maica Domnului îi spune Pruncului că

această Cruce este „naltă după statul tău, lată după braţul meu“. Aici este tâlcul cel mare al teologiei populare a crucii la români.

Icoanele pe sticlă redau această teologie în alte ipostaze uimitoare, ca în crucea întraripată dintr-o *Răstignire* zugrăvită la Şcheii Braşovului, păstrată în aceeaşi colecţie alba-iuliană des

pomenită. Crucea întraripată redă acea teologie primară a crucii ca semn al slavei şi al proslăvirii. De fapt, Crucea proslăvită şi vie se regăseşte în acelaşi sens în icoanele aceleiaşi şcoli de pictură în exemplarele impozante cu Sfinţii Constantin şi Elena, cărora le stau îndeaproape Sfinţii Vasile şi Nicolae. În astfel de imagini, Crucea este semnul şi scara unei univers ierarhizat: imperiul creştin într-un cosmos pecetluit de Cruce, mirarea îngerilor. Alte teme iconografice care conţin Crucea ca mister central sunt: Prohodul, Hristos-viţa, Închinarea Crucii şi Înălţarea Crucii, redată în prăznicare ca Ziua Crucii. În imaginile cu Închinarea Crucii, de pildă, sfinţii în procesiune, cu un purtător de prapor, în faţă se închină Crucii Domnului înfăţişată într-un univers eflorescent.

Crucea ferestrei. Prin crucea din fereastră avem acel adagiu maximian de la sine împlinit că toate se cer către Cruce. El este rezumat în celebrul text al lui Horia Bernea, aşezat lângă fereastra maramureşeană, prin care colindele fac să răsară soarele la miezul nopţii şi să se proiecteze Crucea cea roditoare de grâu, vin şi mir pe masa gazdei colindate: „O fereastră e mai cruce decât o troiţă care, logic, ar fi să fie crucea însăşi … ciudat lucru la prima vedere".

Crucea de balegă. Crucea a fost trăită la noi ca un semn total, ocrotitor chiar şi pentru animale. De aceea, de ziua Crucii, ţăranii modelau şi împodobeau poate cel mai interesant gen de cruce, lipită pe intarea de la grajd sau chiar pe stâlpul porţii de intrare în gospodărie. Moderni şi urbanizaţi brusc, nu prea l-au mai pomenit prin cărţi, dar obiceiul s-a păstrat în zona Albei şi a Mureşului şi sigur şi în alte părţi. E o cruce de flori care are ca suport o cruce de balegă. „În satul Totoi de lângă Alba Iulia, în dimineaţa zilei de Înălţarea Sfintei Cruci, după cum ne spunea Anisia Nichimiş (n. 1935), la toate gospodăriile unde se creşteau vite, se făceau la stâlpul de la intrarea în curte sau pe zidul grajdului cruci de balegă. Se arunca balegă pe stâlp sau pe perete, se împodobea cu multe flori şi se făcea o cruce. Era bună ca să apere vitele de boli, iar cu balegă uscată din această cruce se afuma când era cineva bolnav şi se vindeca".[32] Şi la Berghin şi Sântimbru[33] se mai face această cruce, chiar dacă nu aşa frecvent ca pe vremuri. În Mureş, la Oroi, se face şi în Duminica Închinării Sfintei Cruci din Postul Paştelui.

[32] Informaţie oferită de prof. Avram Cristea.
[33] Informaţie oferită de părintele Dumitru Vanca.

Crucea în lumea vegetală. De Ziua Crucii se strâng ultimele plante de leac (boz, micşunele, mătrăgună, năvalnic), care se duc, împreună cu buchetele de flori şi busuioc, la biserică, pentru a fi puse în jurul crucii şi a fi sfinţite. Plantele sfinţite se păstrează în casă, la icoane, fiind folosite la nevoie în vindecarea unor boli sau în farmecele de dragoste (năvalnicul). Se consideră că acum florile se plâng una alteia pentru că se usucă şi mor, iar cele ce înfloresc după această zi (brânduşa de toamnă) sunt socotite flori ale morţilor. Busuiocul sfinţit de Ziua Crucii se punea în vasele de apă ale păsărilor, pentru a le feri de boli, în lăutoarea fetelor, pentru a nu le cădea părul, şi la streşinile caselor, pentru a le feri de rele, în special de trăsnete. Tot de ziua Crucii este hristovul viilor şi se bat nucii. De multe ori, în chip minunat, apar semne evidente ale crucii în lemne tăiate, fructe ori legume. Crucea este peste tot !

Crucea în lumea animală. Animalele mari şi mici, întreg bestiarul, este şi el pecetluit de cruce. Poporul a socotit că toate animalele însemnate sunt înjugate simbolic la Crucea întregului univers. Chiar corbul ar purta crucea în cerul gurii, pentru că l-a hrănit pe profetul Ilie odinioară. Albina cea preacurată s-ar fi plăsmuit din lacrimile Maicii Domnului de sub cruce, asinul l-a purtat pe Domnul, la intrarea în Ierusalim, adică către Cruce, iar boul poartă jugul sau crucea trudei.

Muzeul Crucilor. De curând, în satul Măceşu, care ţine de oraşul Târgu-Cărbuneşti, etnologul Pompiliu Ciolacu de la Centrul de Conservare şi Promovare a Culturii Tradiţionale Gorj, ai cărui bunici au trăit în acest sat, care are acum o şcoală fără elevi şi o biserică fără cimitir, a inaugurat un *Muzeu al Crucilor bătrâneşti* făcute cândva de meşterii populari şi care acum stau prin dosul bisericilor, după ce au fost înlocuite cu cruci moderne de piatră sau marmură. Modelul său a fost muzeul icoanelor pe stilcă de la Sibiel, înfiinţat de părintele Zosim Oancea, binecunoscut acum în lumea întreagă. O idee asemănătoare este colectarea acestui patrimoniu local în expoziţii etnografice organizate în judeţul Alba sub patronajul Consiliului Judeţean. Colecţiile de cruci de binecuvântare, ca de pildă cele de la Muzeul „Pamfil Albu“ din Lupşa, sunt cruci memoriale într-un sens patrimonial duhovnicesc, reprezentând fragmentele unei memorii liturgice şi culturale esenţiale.

Cimitirul ca pădure de cruci. Parcursul nostru iniţiatic trece prin pădurea de cruci a unui cimitir. Am ales un cimitir minunat: este vorba de cimitirul vechi românesc de la Negotin, din actuala Serbie, cu nişte cruci de piatră făcute după vechile izvoade.

Crucea-relicvă. Crucile mor şi ele. Mureau frumos altădată, ca relicve sau podoabe aninate de pereţii exteriori ai bisericuţelor, resorbindu-se lent în Crucea cea mare care le-a rodit, Crucea matriceală.

Crucea de hotar. Hotarul cere harul. Crucea lămureşte hotărniciile dintre sate şi-i liniştеşte pe drumeţi. O cruce de alură bizantină străjuia odinioară hotarul vechiului regat.

Benic (jud. Alba) este o localitate atestată documentar la 1238. Crucea aceasta de hotar se află la marginea satului, pe o culme, în vecinătatea ruinelor vechii biserici (catolică, apoi reformată) construite în secolele XIII-XVI şi pe drumul spre Cetea.

Crucea Reginei Maria, în parcul palatului de la Balcic, la un vechi hotar.

Crucea semn cu mâna şi cu limba. În faţa acestor cruci, dar şi a ispitelor, credinciosul se însemna cu semnul mistic al slavei care-l locuieşte de la botez. Când ispita se înteţea şi mâna nu mai era capabilă de închinare, făcea semnul sfânt cu limba în cerul gurii.

Crucea fratelui: fraţi de cruce. Exista şi o cruce a sângelui, a celor ce se înfrăţeau simbolic.

Crucea numelui: Crucian şi Cruciţa. Evlavia românilor din Ardeal faţă de Sfânta Cruce se dezvăluie în numele de băiat şi de fată derivate de la cuvântul cruce. Am întâlnit într-o parohie din Alba Iulia un Crucian şi o Cruciţă. Probabil că aceste nume erau date în primul rând copiilor născuţi în preajma Zilei Crucii.

Crucea duhovnicească şi crucea martirică. Asumarea şi purtarea crucii este legea creştină trăită într-un martiriu duhovnicesc cotidian, al conjugalităţii sau al monahismului. În istoria recentă, purtarea crucii a luat forma martiriului unei generaţii, cea a celor care au trecut prin închisorile comuniste. La Aiud, mo-

numentul memorial ne arată o altfel de Înălţare a Sfintei Cruci, reazemul crucilor martirice: Crucea cruce aduce !

Crucea cosmică. Punem cruce acestui traseu iniţiatic prin pădurea de cruci ale poporului lui Dumnezeu, trecând crucea zilei şi a nopţii, cu o rostire solemnă dintre cele mai izbutite:

De urât m-aş duce, duce
Mi se face calea cruce
De urât aş mere, mere
Mi se face calea stele.

Crucea – reper în peisajul artistic al judeţului Alba

Preliminarii

Cercetările de teren şi de arhivă din ultimii ani, valorificate prin intermediul unor expoziţii şi studii monografice, au făcut cunoscută, la adevărata amploare, creaţia familiei de iconari Prodan din Maierii Albei Iulia[1] şi cea a dinastiei de zugravi Poienaru din Laz[2], au recuperat activitatea în judeţul Alba a marilor artişti Simon Oprovici din Craiova[3] şi Ioan Pop de la Făgăraş[4], au permis redimensionarea fenomenului artistic de la Feisa[5] şi a celui născut în Munţii Apuseni după stabilirea la Abrud a pictorului Simion Silaghi-Sălăjeanu. Repertorierea pe categorii de obiecte a deschis şi ea perspective comparative nebănuite, o primă astfel de analiză, dedicată praporului[6], oferind o radiografie complexă a artei practicate de şi pentru românii transilvăneni în ultimele două secole şi jumătate. Aceste rezultate sunt acum continuate şi aprofundate cu referire la cel mai uzual simbol creştin şi obiect bisericesc, anume crucea, a cărei diversitate morfologică şi funcţională vom încerca să o surprindem, pornind în special de la colecţia de cruci de lemn deţinută de Muzeul Naţional al Unirii din Alba Iulia, publicată integral cu acest prilej.

Demersul nostru încearcă să arunce şi o firavă lumină asupra cantităţii în care acest obiect a fost deţinut de parohii, aşa cum apare ea ilustrată în inventarele alcătuite începând cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, cu prezentarea şi a existentului actual, pentru localităţile care au făcut deja obiectul studiului nostru. Atenţia efectivă va fi acordată exclusiv crucilor de lemn, pe considerentul că această categorie este nu doar cea mai numeroasă, ci aproape singura întâlnită în bisericile românilor din Transilvania, constituind un adevărat element-simbol al spiritualităţii lor religioase. O excepţie notabilă este crucea de argint aurit dăruită la 1645 de voievodul Matei Basarab comunităţii din Galda de Sus, impresionantă prin dimensiuni

---

[1] Rustoiu, Dumitran 2007.
[2] Rustoiu 2007; Rustoiu 2008.
[3] Dumitran, Cucui 2009/a.
[4] Rustoiu, Băjenaru, Dumitran, Szőcs 2008.
[5] Dumitran, Cucui 2008/a; Dumitran (coord.) 2010.
[6] Dumitran, Rustoiu 2007.

şi calitatea execuţiei artistice a meşterului braşovean căruia i-a fost comandată (***fig. 73***). Rezultat al generozităţii şi pioşeniei celor avuţi, până în secolul al XVIII-lea astfel de piese au intrat arareori în patrimoniul modestelor biserici de lemn, strădania comunităţilor de a le înzestra concentrându-se în primul rând asupra cărţilor de învăţătură. Ulterior, reconstrucţia lăcaşurilor de cult şi efortul de a le dota cu icoanele şi pictura adecvată au epuizat şi aşa puţinele resurse financiare, podoabele din metal preţios, lucrate în ateliere consacrate, rămânând în continuare o raritate.

Nici situaţia bisericilor din oraşe nu a fost foarte diferită. Spre exemplu, în biserica cu hramul „Sf. Treime" din Alba Iulia (parohia ortodoxă Maieri I) se foloseau la 1880 „o cruce de lemn săpată frumos şi îmbrăcată cu pleu" şi „o cruce mică de argint pintru miruit"[7]. Mai prosperă, parohia ortodoxă Alba Iulia – Centru deţinea la 1881 „una cruce de argint aurită, provăzută cu petri şi dantele de argint sculptate în lemn [!], în multe prasnice împărătesci de preste an", evaluată la 40 de florini, precum şi „una cruce în care e sculptat botezul Domnului de o parte, er de alta restignirea, legată în argint", în valoare şi ea de 7 florini, şi „una cruciuliţă de argint sub pedestal", care valora doar 95 de creiţari, în vreme ce o „cruce de lemn neagră, pentru înmormentări", era preţuită la un florin, iar o „alta cruce de lemn, simplă", la 20 de creiţari[8].

Pornind de la o asemenea realitate, am considerat oportună, pentru început, realizarea unei evidenţe a crucilor de lemn, cele mai numeroase, în fapt o adevărată emblemă a bisericilor româneşti în arealul studiat. Intenţia noastră iniţială a fost de a stabili o tipologie a acestor obiecte de cult, în funcţie de elementele lor structive, de componentele decorative şi de modalită-ţile în care au fost ele combinate, în speranţa de a putea identifica acele forme care să fi constituit specificul fiecărui centru de pictură religioasă de pe cuprinsul judeţului Alba. Astfel de „mărci" n-au putut eluda moştenirea consacrată de veacuri, de aceea este foarte greu să te descurci în hăţişul de modele şi interferenţe, care, în plus, se subsumează tot mai mult modei occidentale şi gustului baroc. Într-o asemenea perspectivă, tipologia noastră a fost nevoită să excludă eventualele semnificaţii simbolice ale componentelor decorative, considerând definitoriu doar talentul artiştilor. Desigur, este vorba aici de talentul

[7] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4292, doc. 59.
[8] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4289, doc. 21.

cioplitorului, cel al pictorului urmând abia într-o a doua etapă. Lucrurile se complică însă, căci nu avem decât extrem de rar informaţii despre cei care realizau partea sculpturală a lucrărilor, iar unele dintre ele denotă abilităţi atât de evoluate încât e greu de crezut că şi sculptura şi pictura aparţin unei singure mâini. Asocierea unui cioplitor specializat la comenzile mai importante ale pictorilor este o realitate confirmată prin inscripţii, chiar dacă arareori. Dar permanentizarea unei asemenea calificări în echipă, faptul de a avea oricând la dispoziţie un sculptor, rămâne încă de dovedit. Astfel de prezenţe se pot ascunde în spatele coechipierilor cunoscuţi astăzi ca zugravi, dar al căror talent mediocru a limitat implicarea lor în actul zugrăvirii la execuţia elementelor secundare, precum veşmintele, arhitectura sau brâurile decorative. Oricum vor fi stat lucrurile, crucile pe care le mai putem admira astăzi au fost discutate în literatura de specialitate exclusiv pe marginea stratului pictural. Desigur, faptul că paternitatea acestuia poate fi mai uşor identificată ne-a obligat şi pe noi să le atribuim pictorilor, deşi poate efortul creaţiei nu a fost doar al lor. Dar în viziunea noastră ele constituie un tot unitar, rezultat dacă nu dintr-o singură concepţie artistică, în orice caz dintr-o strânsă colaborare între autorul suportului de lemn şi cel al podoabei pictate. Cât priveşte formele pe care le îmbracă, ele se nasc în timp, iar supravieţuirea lor este uneori atât de dependentă de meşteşug încât reuşesc cu greu să depăşească durata vieţii artistului care le-a consacrat. Neputând, deci, identifica o logică după care să le ordonăm, prezentarea care urmează respectă ordinea alfabetică a centrelor de zugravi.

Alba Iulia – Maieri

Zugravilor activi în Maierii Bălgradului nu le putem atribui, din păcate, nici o cruce sau alt obiect de cult în afara icoanelor pe sticlă. Numărul lor mare ne face să bănuim că zugravii s-au limitat – în condiţiile în care ele se vindeau repede şi bine – doar la această categorie. Reşedinţa iconarilor din Maieri în oraş – spaţiu în care biserica îşi putea comanda piese de cult mai scumpe, chiar mai rezistente, de metal, nu poate fi singura explicaţie a lipsei de interes pentru diversificarea producţiei, căci icoanele Prodanilor se vindeau în târgul de la Alba Iulia pentru lumea rurală. Realizarea unor cruci de lemn, din punctul de vedere al stratului pictural, nu ar fi fost o problemă, în condiţiile în care reprezentarea *Maicii Domnului Îndurerate* cuprindea şi tema *Răstignirii*, iar readaptarea scenei *Botezului*

de la formatul mare al icoanelor la spaţiul mic de pe braţele crucii nu ar fi trebuit să fie o operaţiune foarte dificilă, mai ales dacă ideea ar fi fost însuşită de Petru Prodan, cel mai talentat dintre artiştii atelierului măierean[9]. Poate doar necesitatea pregătirii lemnului, prin grunduire, să fi fost un inconvenient, dar şi acela doar de moment.

„Scuza" absenţei crucilor din producţia artistică a zugravilor din familia Prodan poate fi mai degrabă pusă pe lipsa unui asociat cu deprinderi în tehnica sculpturii, chiar a unui tâmplar capabil să realizeze forme simple, care ulterior să fie împodobite de penelul zugravilor. Ne gândim la formele comune ale ramelor – înlocuite în timp de mulţi dintre posesori, nu doar pentru că nu mai corespundeau gustului lor, dar şi din pricina şubrezeniei, după moartea lui Petru Prodan capacul de protecţie al icoanelor fiind confecţionat din şindrile vechi, reciclate.

Feisa

Debutul activităţii artistice la Feisa este legat de stabilirea în această localitate, cândva în jurul anului 1750, a unuia dintre cei mai importanţi zugravi români din veacul al XVIII: Iacov, fiul Popii Radu din Răşinari. Doi dintre fiii săi, Gheorghe şi Popa Nicolae, au fost, la rându-le, artişti de mare talent şi foarte solicitaţi. Moştenirea meşteşugului şi-au asumat-o mai apoi descendenţii lui Vasile Ban din Feisa. Unul dintre fiii săi, Porfirie Şarlea, activ până la mijlocul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea, a fost ultimul artist reprezentativ al centrului. La Feisa s-a pictat însă până în pragul secolului XX, deşi talentul a părăsit cu totul ultimele generaţii de zugravi.

Cât priveşte dezvoltarea unui tip de cruce care să devină specific acestui centru, dispunem ca punct de pornire de o singură cruce, zugrăvită de Iacov la 1743 pentru biserica din Rădeşti (***fig. 79***). Cu traforuri simple, în scări, care multiplică forma de cruce la toate extremităţile, cu mici bulbi inseraţi în mijlocul acestor laturi rezultate prin decupaj, ea nu anunţă nici pe departe exuberanţa decorativă a ceea ce vom încerca să identificăm prin sintagma „cruce de Feisa". Simplitatea conturului, care nu a necesitat o pricepere deosebită, lasă loc presupunerii că Iacov însuşi a executat şi cioplirea.

Aceeaşi eventualitate poate fi luată în calcul şi pentru crucile zugrăvite de fiul său Nicolae, care se arată fidel modelului observat la crucea de la Rădeşti (***fig. 8-9***). Modificările introduse la unele

[9] Rustoiu, Dumitran 2007, p. 8-9.

exemplare, fără să putem spune că ele nu au aparţinut şi creaţiei lui Iacov, constă doar în evazarea extremităţilor şi o supradimensionare a bulbului acoperit de striaţii ce separă mânerul de crucea propriu-zisă (***fig. 10***). Datorită acestei monotonii a conturului, ni se pare perfect îndreptăţită presupunerea că Nicolae însuşi îşi cioplea crucile, care sunt uşor recognoscibile, masive, lipsite de eleganţa formei, dar strălucitoare prin delicateţea desenului şi a coloritului. Destul de rare, le-am întâlnit de obicei acolo unde şi pictura murală îi aparţine tot lui, cu deosebire la Găbud (com. Noşlac, jud. Alba) şi la Cuştelnic (or. Târnăveni, jud. Mureş). Ele trebuie să fi avut însă comanditari mai ales din comunităţile învecinate Feisei, cum probează exemplarul păstrat în biserica de la Cetatea de Baltă.

În cazul lui Gheorghe, celălalt fiu al lui Iacov, discuţia dispune de doar două piese, foarte diferite însă ca formă, ceea ce permite emiterea a două ipoteze. Prima susţine execuţia cioplirii de însuşi zugravul, iar argumentul ar fi forma simplă, cu extremităţile rotunjite, observabilă la crucea de la Micoşlaca (***fig. 80***), a cărei obţinere nu credem că necesita o calificare specială. Cea de-a doua cruce, descoperită la Cristeşti (Dealu Geoagiului) (***fig. 7***), datorită derivaţiilor şi excrescenţelor florale care o împodobesc, sugerează fie că zugravul s-a folosit de serviciile unui sculptor profesionist, fie că uriaşul său talent artistic includea şi astfel de abilităţi. Poziţia izolată a acestei comunităţi ar înclina balanţa spre această ultimă opinie, dacă am putea afirma cu certitudine că Gheorghe a zugrăvit icoana şi crucea de la Cristeşti rezidând efectiv acolo sau măcar în localitatea învecinată, Întregalde, unde trei dintre icoanele împărăteşti sunt de asemenea opera sa, datată 1789. Prezenţa simultană la Întregalde a lui Simon Bălgrădeanul nu oferă nici un indiciu interpretativ, căci în creaţia acestui artist nu a fost identificată încă nici o cruce; ştim însă că destinul său artistic s-a intersectat cu cel al unui mare meşter cioplitor, „Ion tâmplariu din Ţara Rumânească“, a cărui semnătură apare pe uşile împărăteşti ale iconostasului bisericii grecilor din Blaj, zugrăvite de pictorul craiovean stabilit la Alba Iulia. Să fi fost oare acest gen de meşteri sursa de aprovizionare cu astfel de prefabricate, în care zugravii investeau în speranţa completării comenzilor? În acest caz, la fel ca vopselele şi pensulele, ele trebuie să se fi numărat obligatoriu printre bagajele pictorilor în momentul în care porneau la drum pentru onorarea angajamentelor. Într-o asemenea eventualitate, Gheorghe a putut avea la îndemână crucea gata sculptată, dar a putut-o aduce cu sine inclusiv pictată, pregătită pentru clienţii ocazionali. Fiind vorba de o singură piesă, nu este deloc

oportună tragerea unei concluzii, dar pare mai mult decât probabil că zugravul era capabil să-şi confecţioneze singur forme mai puţin elaborate, aşa cum se pare că au făcut şi tatăl şi fratele său.

Nu suntem în măsură să spunem dacă aceste forme simple prezentate până acum sunt importate din mediul de provenienţă sau din cel de formare a lui Iacov din Răşinari, tot aşa cum nu putem spune care era la mijlocul secolului al XVIII-lea modelul tradiţional de cruce în zona Târnavelor. Cert este că zugravii din Feisa care au dus mai departe faima atelierului său, oameni ai locului, au manifestat alte preferinţe, dar care par să fi fost, totuşi, grefate iniţial pe modele maestrului. Gândul unei asemenea evoluţii, care poate fi rezultatul unei hibridizări, dar şi consecinţa unui talent remarcabil, a fost dat de una dintre crucile descoperite la Cuştelnic, unde Popa Nicolae şi Vasile Ban au zugrăvit împreună, între 1787 şi 1788, biserica de lemn cu hramul „Sf. Nicolae". Piesa combină forma specifică crucilor lui Nicolae cu decorul floral pe care îl vom regăsi din abundenţă la următoarea generaţie de cruci şi cu pictura de slabă calitate a lui Vasile, aceasta fiind componenta care ne îndeamnă să credem că tot el este şi autorul cioplirii. Crucile pe care i le-am atribuit sunt, de departe, cele mai spectaculoase astfel de obiecte din câte am intâlnit. Cu traforuri complicate, prin care se obţine o reţea de cruci, legate între ele cu vrejuri de viţă de vie şi flori, punctate de nelipsiţii bulbi, aceste piese sfârşesc uneori într-o adevărată dantelărie, fiind greu de crezut că pot fi opera a doi artişti diferiţi, deşi stratul pictural induce o asemenea concluzie. Ne referim aici în mod special la crucile cu postament, pe care le-am întâlnit la Găbud (***fig. 13***), Tău (com. Roşia de Secaş, jud. Alba) şi Petea (com. Band, Jud. Mureş). Nici cele de tetrapod nu erau însă mai uşor de realizat (***fig. 12, 86***), de aceea bănuim că cea de-a doua mână care le pictează este a unui apropiat al sculptorului, nu doar asociat, ci chiar membru al familiei sale. Raritatea prezenţei acestei mâini şi surprinderea sa doar pe aceste tipuri de cruci ajută la restrângerea ariei căutărilor, indicându-l pe Porfirie, fiul prematur dispărut al lui Vasile Ban, împreună cu care acesta a semnat, în 1789, pictura azi dispărutei biserici cu hramul „Sfinţii Arhangheli" din Sub Pădure (com. Găneşti, jud. Mureş). Nu întâlnim pe aceste cruci mâna lui Porfirie Şarlea, de asemenea fiu al lui Vasile Ban, născut în jurul anului 1805 dintr-o a doua căsătorie, declarată necanonică, motiv pentru care zugravul a purtat numele mamei, nu pe cel al tatălui[10]. Crucile lui Porfirie Şarlea

[10] Pentru detalii despre această familie de zugravi vezi Dumitran, Cucui

vor reveni la formele simple ale Popii Nicolae (***fig. 16-17***), de care le diferenţiază însă calitatea inferioară a picturii.

Deşi arta cioplirii a rămas un atu al meşterilor de la Feisa, ea nu va mai atinge niciodată suavitatea creaţiei lui Vasile Ban, ci se va uza în sofisticate combinaţii de cruci, adevărate labirinturi, precum cel din crucea de procesiune de la Sub Pădure (***fig. 18***). Această predispoziţie pentru fast şi detaliu a fost considerată însă definitorie, tipul de cruce asociat Feisei caracterizându-se, în viziunea noastră, printr-o adevărată obsesie a decorativului obţinut prin cioplire.

Giura Vasile

Numele acestui zugrav apare pe muchia uneia dintre crucile aflate în patrimoniul Muzeului Naţional al Unirii din Alba Iulia (***fig. 20***). Starea de conservare precară permite doar o încadrare cronologică largă, începând de pe la sfârşitul secolului XVIII şi până spre mijlocul veacului următor, precum şi concluzia că artistul nu a fost lipsit de talent. Deocamdată asta este tot ce se poate spune despre el.

Lancrăm

Nevoia de diversificare a ofertelor a fost adeseori resimţită de zugravii care şi-au câştigat faima prin pictarea icoanelor pe sticlă. Ilie Costea din Lancrăm zugrăvea nu doar icoane, ci şi crucifixe din lemn. Un exemplar lucrat în basorelief având ca subiecte *Botezul* şi *Răstignirea*, policrom, semnat şi datat pe laturile înguste „Ilie Koste Zugrav 1913“, a fost identificat de Iuliana şi Dumitru Dancu; alte două piese mai vechi, datate 1888, pictate pe o singură faţă, se păstrau în biserica cu hramul „Adormirea Maicii Domnului“ din Lancrăm[11].

Puţine cruci de Lancrăm au supravieţuit secolului XX[12]. Lipsesc din inventarele actuale ale bisericilor, dar sunt rarisime şi în colecţiile muzeale[13]. Cele care au rămas sunt, totuşi, suficiente pentru a le determina caracteristicile, chiar în lipsa unei tipologii. Crucile de mână sunt de dimensiuni reduse, sculptate dintr-o singură bucată de lemn, traforate, cu mânere rotunde, mici, extremităţile braţelor au decoruri în relief. Grundul aplicat e superficial, dar pictura pe acest spaţiu limitat

---

2008/a, p. 30-37, şi vezi Dumitran, Cucui 2009/b, p. 219-222.

[11] Dancu, Dancu 1975, p. 92-93.

[12] Aşa cum, din păcate, puţine sunt şi icoanele pe sticlă care le pot fi atribuite cu certitudine !

[13] O asemenea paternitate ar putea avea piesa cu nr. inv. Et. 10815, aflată în colecţia Muzeului Naţional al Unirii (***fig. 40***).

ca întindere e realizată cu o deosebită fineţe şi grijă. Personajele sunt amplasate pe un fond albastru deschis, aureolele largi încadrând figuri deosebit de expresive[14].

O cruce de tetrapod zugrăvită de Ilie Costea în 1888 se apropie din punctul de vedere al elementelor sculpturale (traforuri, bulbi) de formele celor întâlnite în centrul Laz. Cele două braţe sunt însă aproape egale, bulbii nu sunt aplicaţii ulterioare, ci sculptaţi direct din bucata de lemn, chiar dacă rotunjirea lor e superficială, chenarul în relief de la extremităţi e întâlnit şi aici. Fondul nu mai este albastru deschis, ci auriu, dar calitatea picturii e aceeaşi: răstignit pe crucea de pe Golgota, de la rădăcina căreia apare craniul lui Adam, corpul lui Iisus încearcă să respecte anatomia firească, ochii îi sunt închişi, figura plină de suferinţă. Alături de Iisus se află nu doar Maria şi Sf. Ioan, ci şi Dumnezeu-Tatăl. Cealaltă parte a crucii e doar aurită, încadrată de un chenar negru şi iniţialele – cu majuscule de culoare neagră – IS HS NIKA şi datarea, cu cifre mari, negre, 1888; la capătul braţului lung Sfântul Duh e redat sub forma unui porumbel negru. Zugravul s-a semnat de două ori pe muchia braţului lung: „Ilie Costea“ (***fig. 91***).

Mai complicată din punctul de vedere al elementelor sculpturale este o cruce destinată probabil pentru uşile împărăteşti, în care, pe lângă traforurile rotunde, bulbi şi elemente vegetale, apar şi însemnele patimilor lui Iisus: suliţa şi buretele cu oţet. Se menţine acelaşi relief aplicat la extremităţile braţelor crucii şi atenţia pentru redarea personajelor. Crucea a fost pictată pe ambele feţe: *Botezul* şi *Răstignirea lui Iisus* (***fig. 91***).

La Lancrăm avem, aşadar, trei tipuri diferite de cruci, care s-au putut perpetua în timp, la cererea credincioşilor, pentru biserici sau propriile case, demonstrând talentul unor artişti ale căror înce-

---

[14] Un exemplar târziu e semnat „Co[stea]“ şi datat 1916 (***fig. 93***). Acest tip de cruce trebuie să fi fost mai vechi în Lancrăm, din moment ce o cruce sculptată după acelaşi procedeu: o singură bucată de lemn, extremităţi în relief, dar cu un ornament al braţului mai simplu, a fost imitată în Lazul vecin în 1835, modul în care a fost zugrăvit Iisus identificând mâna lui Simion Poienaru (***fig. 21***). Culorile sunt cele preferate de Simion: alb, roşu, auriu, negru. A doua faţă a crucii a rămas nepictată. Probabil, dorinţa de a impune un stil propriu, asemenea icoanelor pe sticlă, dar şi formele prea elaborate, greu de obţinut din perspectiva tehnicii de prelucare a lemnului, i-a convins pe cei din Laz să adopte un tip de cruce de mână mai simplu, uşor de realizat atât de către sculptor, dar şi de zugrav.

puturi şi tradiţii ale meşteşugului au rămas, în mare parte, încă nedescoperite. O invitaţie deschisă şi din perspectiva crucilor zugrăvite pe lemn !

Laz

În cazul zugravilor activi în Laz, longevitatea centrului, transmiterea meşteşugului pe mai multe generaţii sau preluarea tiparelor de către ucenicii din afara familiei Poienaru, dar şi numărul mare de piese păstrate încă în bisericile şi muzeele judeţului Alba fac posibilă o analiză bazată pe funcţionalitatea crucilor şi pe detectarea în cadrul unui tip funcţional a unor caracteristici care ţin şi de aptitudinile artistice ale fiecărui zugrav în parte.

Toate generaţiile de zugravi trecute prin atelierul Poienarilor au pictat cruci: cruci de iconostas, cruci pentru masa altarului, cruci de tetrapod, cruci de mână şi cruci de prapori. De la Savu Poienaru la Aurel Rodean, ultimul ucenic, crucile sunt o prezenţă constantă în repertoriul fiecărui zugrav. Ceea ce diferă este ponderea unora în raport cu celelalte – pondere sau tipologie care, dacă nu luăm în calcul faptul cert că o parte a producţiei lor artistice nu a supravieţuit peste timp, confirmă şi în cazul acestor obiecte de cult calitatea manifestării artistice, a talentului fiecărui zugrav.

Crucea de iconostas, prezentând întotdeauna *Răstignirea lui Iisus*, însoţită cel mai adesea de icoanele molenii, cu imaginea Fecioarei Maria şi a Sf. Ioan, ambii în picioare, cu mâinile în rugă, constituie piesa nelipsită a iconostasului bisericii ortodoxe, crucea încoronând practic întregul ansamblu. Chiar dacă restul podoabei panoului sau peretelui ce desparte naosul de altar nu le aparţine, fiind comandat ulterior, multe dintre piesele semnate şi datate de zugravii Lazului, precum cele de la Pianu de Sus, Sălişte, Răchita sau Izvorul Ampoiului, au fost amplasate pe coronament.

Asemenea piese au fost realizate la Laz încă de la începutul secolului al XIX-lea, de Savu (pentru biserica de lemn din Pianu de Sus şi Tău), de Savu şi Simion Poienaru (pentru biserica din Vingard), dar cele mai multe comenzi în judeţul Alba au fost onorate de Toma Poienaru: pentru iconostasul bisericii din Izvorul Ampoiului, pentru biserica din Coşlariu, pentru cea din Almaşu Mare şi Hăpria; la biserica cu hramul *Buna Vestire* din Jina, în judeţul Sibiu, regăsim o piesă semnată şi datată tot de el. Partenie şi Ilie I Poienaru zugrăvesc şi ei cruci de iconostas, precum cea de la Răchita, semnată de Partenie la 1894 (***fig. 89***). „Tiparul“ impus de Savu se păstrează puţin după a

doua jumătate a secolului al XIX-lea. Elementele scupturale şi decorative ale crucilor realizate de Savu şi Simion Poienaru sunt simple, dar pline de eleganţă, prin ramele în relief, adesea încheiate cu volute la partea superioară a moleniilor, prin adăugarea instrumentelor patimilor şi a fondurilor aurii. Crucea cu Iisus răstignit este simplă, lipsită total de ornamente, ca la Tău şi Vingard (***fig. 87***). Toma Poienaru şi, mai ales, Pavel Zamfir introduc schimbări în cromatică – fondul nu mai este auriu, ci albastru –, brânelul ia locul ramei aplicate, fiind dispus nu doar pe icoanele molenii, ci şi pe braţele crucii, pentru ca la îmbinarea acestora să regăsim şi raze traforate.

Cruce de iconostas, Vingard
Inscripţie pe spate: ***Această s[fân]tă cruce au plătit-o robi[i] lui D[u]mnezeu aceştia: Ion a popi[i] Alesandru, fomeia dumisale Marina, ca să le fie pomenire în veaci. Savu Zugrav, Simion Zugrav din Laz, martie 24 zile 1822.***

Execuţia unor asemenea piese trebuie să fi necesitat timp mai îndelungat şi, ca urmare, şi preţul cerut de zugravi trebuie să fi fost unul mai mare. Din păcate, inscripţiile zugravilor de la baza ori de pe spatele crucilor consemnează numele comanditarilor, nu însă şi cheltuiala acestor credincioşi, determinată de dăruirea odoarelor către biserică. De asemenea, *Jurnalele de casă* ale parohiilor evaluează doar preţul întregului ansamblu al iconostasului. Un inventar de la Purcăreţi din 1880[15] enumeră printre obiectele de cult aflate în

[15] Aici a activat Ilie I Poienaru.

patrimoniul bisericii: „crucea de la icoana hramului […] mare, de lemnu“[16], preţuită la 2 florini[17].

Tot de dimensiuni mari, dar pictate pe ambele feţe, cu scena *Botezului* şi a *Răstignirii*, sunt ***crucile de altar***. Elementele scupturale sunt bogate: traforuri, bulbi, brânel, însoţite de icoanele molenii cu reprezentarea în picioare a sfinţilor militari (pe partea cu scena *Botezului* apar, de obicei, Sf. Dimitrie şi Teodor), a Mariei (dreapta) şi a Sf. Ioan (stânga), însoţite de numele comanditarilor (pe partea cu scena *Răstignirii*). Biserica de lemn din Sălişte a (Cioara) păstrează încă un astfel de exemplar; de asemenea lăcaşul de cult de zid cu hramul „Sf. Arhidiacon Ştefan“ din Băcăinţi. Biserica din Purcăreţi a avut şi ea o cruce de altar pictată probabil de Ilie I Poienaru, interesantă prin înlocuirea evangheliştilor sau a Maicii Domnului şi a lui Iisus de pe braţul scurt cu reprezentarea a doi heruvimi.

O parte din crucile utilizate în trecut pentru podoaba altarului au primit azi o altă destinaţie: la Jina o cruce semnată de Toma Poienaru pictată la 1862, pe o singură faţă, fără icoane molenii, este astăzi aşezată pe grinda naosului; alte două cruci pictate pe ambele feţe, de asemenea lipsite de icoanele molenii, au fost aşezate, în aceeaşi biserică, pe iconostas, în dreapta şi în stânga crucii centrale.

Crucile de altar şi iconostas poartă şi ele dovada lucrului la comandă, numele comanditarilor le regăsim consemnate la baza crucii (în cazul celor de altar) sau pe dosul rămas nepictat (în cazul celor de iconostas).

Cruce de altar, Ilie I Poienaru, cca 1880, Purcăreţi (detaliu)
Inscripţie la bază: *Această sfântă cruce s-au plătit de robi[i] lui Dumnezeu Ioan a lui Danilu din Plaiu Răchitei.*

[16] Crucea iconostasului?
[17] Cele trei cruci aşezate „pre prestol“ valorau 3 florini (ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Purcăreţi*, acte inv., dos. 1/1880, f. 2).

Se pare că lucrul la comandă nu însemna, întotdeauna, staţionarea zugravului în localitatea respectivă până la terminarea pieselor. Poate înţelegerea avea loc chiar la târg, zugravul aducând mai apoi în sat sau la târgul următor piesa comandată. O altă posibilitate era executarea unor piese în atelierul de acasă, de acolo sau din târg comanditarul alegându-şi icoana, praporul ori crucea care-i plăcea, zugravul completând în spaţiul special pregătit numele acestuia.

Cruce de iconostas, Ilie I Poienaru, 1874
Inscripţie la bază: *S-au plătit de …* [loc lăsat necompletat, în aşteptarea cumpărătorului]. Colecţia Palatului Copiilor şi Elevilor, Cugir

Un ajutor la realizarea acestor obiecte l-a putut oferi Ioan Poienaru, născut în1837[18], fratele talentatului zugrav Toma Poienaru şi al doilea fiu al lui Savu, întemeietorului centrului din Laz. Lui i se atribuie realizarea crucilor de lemn[19], dar şi a ramelor[20]. Colaborarea sa la munca zugravilor şi talentul în prelucrarea lemnului pot fi însă doar bănuite, nici pentru atelierul din Laz, asemenea celorlalte şcoli de pictură, neexistând certitudinea calităţilor şi calificării în acest meşteşug, la fel de valoros, poate, în cazul crucilor, ca şi acela al zugrăvirii lor.

Crucea mică, ***de mână***, păstrată în fiecare biserică pe masa altarului, alături de Evanghelie, dar şi în casa ţărănească, predomină – firesc, dacă ţinem cont nu doar de multipla funcţionalitate, dar şi de preţul mic şi timpul scurt necesar realizării ei – în creaţia zugravilor centrului Laz. Periplul lor printre comunităţi cu posibilităţi materi-ale restrânse, printre credincioşi săraci, dar deloc lipsiţi de evlavie, i-a

[18] Rustoiu 2007, p. 27-28.
[19] Dar fără consemnarea unei piese semnate ! (vezi Meteş 1964, p. 751; Dancu 1998, p. 144).
[20] Dancu, Dancu 1975, p. 99.

determinat să accepte adeseori comenzi de execuţie a unor astfel de piese de cult. Cei care le solicitau nu erau doar preoţii sau parohiile, ci şi credincioşii, crucile fiind aşezate alături de icoane, în camera curată şi chiar în bucătării sau camerele comune de locuit, pentru a proteja casa şi pe membrii familiei, căci casa fără cruce şi icoană era considerată o casă pustie[21].

Alcătuite din două braţe, un braţ lung peste care se fixa un mâner rotunjit, tăiate în scărite, majoritatea cu bulbi de diferite dimensiuni la capetele braţelor[22], crucile erau mai întâi grunduite, apoi pictate pe ambele feţe, cu reprezentarea *Botezului* şi a *Răstignirii*, într-o cromatică redusă la verde, maro, alb, negru sau roşu închis, folosit pentru contururi. Inscripţiile cu denumirea temei sau a personajelor erau dispuse pe orizontala braţului scurt, iar datarea pe faţa cu reprezentarea *Răstignirii*, la baza crucii. Pentru a face faţă solicitărilor, zugravii activi la sfârşitul secolului al XIX-lea au simplificat elementele sculpturale: mânerul rotund devine plat, sculptat din aceeaşi bucată cu braţul lung, se renunţă nu doar la bulbii ce împodobeau extremităţile braţelor, ci, din păcate, şi la grunduire, stratul de cretă fiind superficial sau înlocuit cu un strat de vopsea, ocru-galben sau albastru, utilizat şi ca fond. Textele explicative ale scenelor sau personajelor lipsesc şi ele, datarea pieselor realizându-se cu cifre de dimensiuni mari, negre ori albe[23].

Crucile de lemn se vindeau chiar de către zugravi. Ilie II Poienaru cobora la Orăştie, la Sibiu sau Alba Iulia cu „sălceru“, un băţ cât un toiag în care cinci cruci pictate, înfipte în cinci cuie, închipuiau cinci crengi cereşti. Îndată ce o cruce era vândută, o alta din desagă îi lua locul şi completa pomişorul purtat pe sus, peste viermuiala târgului[24]. Cererea mare a determinat răspândirea crucilor de Laz în localităţi în care nu se semnalează prezenţa altor piese aparţinând

---

[21] Pamfile 1997, p. 83.

[22] Pentru crucea care încorona uşile împărăteşti se foloseau forme sculpturale mai elaborate; în jurul braţelor traforate şi împodobite cu bulbi apar şi elemente sculpturale vegetale: frunze sau flori. Un exemplar deosebit, identificat recent într-o colecţie particulară, demonstrează transmiterea formelor decorative din pictură spre decorul sculptural: florile care împodobesc marginile icoanelor pe sticlă completează, cu aceleaşi forme şi culori, extremităţile crucii (***fig. 88***).

[23] Nu am identificat încă nici o cruce de mână purtătoare şi a semnăturii vreunuia dintre zugravii Lazului !

[24] Rău 1972, p. 12.

zugravilor centrului, ci predomină cele de Feisa, Făgăraş, Nicula sau Gherla[25]. Preţul lor variază în timp. La 1866 două cruci de lemn erau evaluate la 2 florini[26]. La Ciugud un inventar din 1905 al parohiei ortodoxe[27] consemna în patrimoniul bisericii patru cruci de lemn în valoare de 2 coroane[28].

Practic, numărul mare de cruci semnalate în inventarul actual al multor biserici confirmă adaptabilitatea zugravilor Lazului, deschiderea lor spre orice comandă venită din partea credincioşilor unei biserici, disponibilitatea de a picta pe orice material, în condiţiile în care mulţi dintre confraţii lor se limitau doar la zugrăvirea sticlei sau a lemnului. Două exemple sunt sugestive: necesitatea utilizării în ceremonialul religios a praporilor i-a determinat pe iconarii Lazului activi la sfârşitul secolului al XIX-lea să picteze asemenea piese, pe cânepă, in, dar şi bumbac, iar atunci când concurenţa venită de la Maieri sau de la icoanele pe hârtie s-a făcut resimţită, îi regăsim în târguri vânzând cruci sau citind din *Păscălie*.

Simion Silaghi-Sălăjeanu

Originar de undeva din Sălaj, după cum a ţinut să sublinieze prin apelativul pe care şi l-a asociat numelui de botez, artistul stabilit prin anii '80 ai secolului al XVIII-lea la Abrud şi-a desăvârţit formaţia în mediul baroc al Clujului, în atelierul lui Bodor András, după cum însuşi menţionează pe dosul unei icoane zugrăvite la 1773, aflate astăzi în colecţia Muzeului sibian „Astra". Înzestrat cu un talent deosebit, unul dintre cei mai celebri zugravi români din perioada de sfârşit a secolului al XVIII şi prima jumătate a veacului următor[29], Simion Silaghi este poate cel mai baroc artist român transilvănean al epocii. Supranumit zugravul Apusenilor, a primit comenzi pe un areal foarte întins, lucrări ale sale fiind întâlnite în judeţele Alba, Arad, Bihor, Cluj, Hunedoara şi Sălaj, semn că arta sa a fost mult apreciată de contemporani. În atelierul său s-a format o întreagă pleiadă de artişti, care au rămas credincioşi modelelor sale, deşi niciunul nu s-a

---

[25] Într-un număr totuşi inferior în nordul judeţului, comparativ cu sudul acestuia, fieful icoanelor Lazului.
[26] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Ţelna*, acte inventariate, dos. 1/1866, f. 1r.
[27] La 3 ani după consemnarea în *Jurnalul de casă* a achitării către zugravul Ilie I Poienaru a 20 de coroane (ANDJA, *Parohia Ortodoxă Limba (filia Ciugud)*, reg. B1/1900-1924, f. 4r).
[28] ANDJA, *Parohia Ortodoxă Limba (filia Ciugud)*, acte inv., dos. 1/1905, f. 2).
[29] Pentru el vezi Porumb 1998, p. 368-372.

ridicat la valoarea maestrului.

Unul din atuurile creaţiei sale, în special a celei din ultimele decenii de activitate, a fost exuberanţa decorului sculptural, care uneori aproape că înghite cu totul pictura, ce-i drept din ce în ce mai slabă calitativ, căci, sub povara numărului mare al comenzilor, tot mai multe scene au fost încredinţate spre zugrăvire ucenicilor. Această predispoziţie crescândă pentru decorul sculptural este valabilă şi în privinţa crucilor. Fără a avea pretenţia că acesta este singurul scenariu posibil, considerăm că în prima parte a activităţii lui Simion Silaghi au predominat formele simple, cu traforuri în scară sau cu capetele rotunjite, similare cu cele promovate de primele două generaţii de zugravi de la Feisa (***fig. 4, 83***). Modelele lor trebuie să-i fi fost familiare, câtă vreme Simion a avut relaţii de colaborare foarte strânse cu Gheorghe, fiul lui Iacov. E mai probabil însă că aceste forme au avut o foarte largă răspândire, că Simion le cunoştea încă din Sălaj, că le-a întâlnit în peregrinările sale ori că le-a găsit în Apuseni. Ele vor încorpora tot mai multe elemente, în special vegetale, pe măsură ce gustul baroc va pune stăpânire pe creaţia artistului, dar şi ca o consecinţă a luării pe lângă sine a unor cioplitori iscusiţi (***fig. 1-3 6***). Este cunoscut, din păcate, doar numele unuia dintre ei, „Iosif Bârsan, săpătorul din Răşinari“, autorul cadrului iconostasului de la Bucium-Izbita, zugrăvit în 1835-1836 de Simion Silaghi în colaborare cu Dimitrie Mitrovici din Bucureşti şi Anton Simon din Cluj[30]. Este de bănuit că acest meşter a cioplit măcar câteva din crucile pictate mai apoi de Simion Silaghi.

Datorită diversităţii formei-suport, elementul definitoriu pentru crucile ieşite din atelierul de la Abrud rămâne desenul, fie că este al maestrului, fie că aparţine unei alte mâini, instruită să-i reproducă modelele (***fig. 30***).

Simon Bălgrădeanul (Simon Oprovici din Craiova)

Oltean de origine, după cum singur mărturiseşte în primele pisanii semnate, Simon şi-a câştigat supranumele Bălgrădeanul în urma stabilirii la Alba Iulia, petrecută cândva înainte de 1780. Din bogata sa creaţie, de o calitate excepţională, cunoaştem astăzi o singură cruce (***fig. 84***), pe care nu o putem însă lua ca reper în stabilirea unui posibil model favorit. Amplasată pe iconostasul bisericii aşa-zise a grecilor din Blaj, destinaţia şi, implicit, dimensiunile sale

[30] Porumb 1998, p. 370.

exclud includerea într-un şablon propriu zugravului. Opţiunea pentru forma simplă, cu capetele rotunjite, o considerăm subsumată ansamblului unitar din care face parte şi care aparţine sculptorului Ion din Ţara Românească, semnat pe uşile împărăteşti.

Stuchly Ferencz

Acest nume, greu de atribuit etnic, şi anul 1847 apar menţionate pe spatele unei cruci de iconostas descoperite la biserica din Glod (com. Almaşu Mare) (***fig. 29***). Atât forma suportului de lemn, cât şi maniera picturii resimt stângaci influenţa occidentală. Nu cunoaştem alte lucrări ale acestui artist.

Zugravii anonimi

Prin dimensiuni şi formă, dar şi datorită caracterului său de duzină, crucea a fost arareori învrednicită cu semnătura artiştilor. Familiarizarea cu stilul şi maniera diverselor centre locale sau a zugravilor mai importanţi permite cu relativă uşurinţă atribuirea, dar orice tentativă de a face faţă invaziei de meşteri şi circulaţiei mărfurilor, în special începând de pe la mijlocul secolului al XIX-lea, se dovedeşte neputincioasă. De aceea despre multe piese se poate cel mult bănui că au fost executate de un artist sau altul în funcţie de locul de provenienţă şi de analogiile furnizate de cercetările din alte zone. Astfel, în partea sudică a judeţului se întâlnesc frecvent lucrări ale zugravilor hunedoreni, iar în cea nordică sunt numeroase operele artiştilor originari din judeţele Mureş şi Cluj. Arta nu a cunoscut însă graniţe şi, chiar dacă putem vorbi de constituirea unor fiefuri pentru plasarea produselor anumitor centre, permeabilitatea faţă de creaţiile altor artişti, indiferent dacă talentaţi sau nu, a fost întotdeauna o realitate. De aceea sunt atât de numeroase icoanele niculene, iernuţene, făgărăşene etc. şi chiar pentru execuţia ansamblurilor murale au fost adeseori angajaţi artişti cu reşedinţa la mare distanţă. Cu atât mai uşor au putut fi difuzate obiectele de mici dimensiuni, precum crucile, care s-au vândut în târguri sau au fost colportate de zugravii înşişi în peregrinările lor pentru căutarea de comenzi.

Piesele rămase neatribuite, fie că îmbracă o formă simplă sau explodează într-o complicată încrengătură de vrejuri şi volute, nu mai sunt niciuna rodul ostenelii unor pictori profesionişti. Nu ne putem pronunţa dacă este vorba de o scădere a interesului lor pentru lucrările minore sau pur şi simplu dispunem doar de obiecte de factură populară pentru că doar acestea s-au păstrat ori au ajuns în

colecţii sau pentru că doar atât şi-au putut permite comanditarii. Din perspectiva aspectului crucilor însă, se poate spune că gustul artistic involuează, iar arta destinată bisericilor intră şi ea în regres, atât sub aspectul materialelor folosite, uşor degradabile, cât şi a calităţii artiştilor angajaţi.

Troiţele

Larg răspândită[31], pictarea troiţelor, plasate în faţa bisericilor, în cimitire sau la răspântii, nu putea lipsi din activitatea zugravilor pe care deja i-am prezentat. Din păcate, în acest domeniu cercetarea noastră este tardivă şi parţial neproductivă, deoarece ştergerea şi, adeseori, înnoirea stratului pictural nu mai permit identificarea caracteristicilor stilitice ale zugravilor. Singur centrul Laz este oarecum favorizat, deoarece pentru troiţele realizate de zugravii de aici dispunem de tipologizarea făcută de Romulus Vulcănescu[32], completată se studiile lui Gelu Mihai Hărdălău şi Gheorghe Pavelescu[33]. Dintre piesele semnalate de ei, de dimensiuni mari, zugrăvite pe ambele feţe, adăpostite în monumente ediculare de lemn sau de zid, se mai păstrează cea de la Şibot, datată 1899 şi semnată, împreună cu pictura murală, de Ilie I Poienaru. Un exemplar deocamdată singular este fragmentul păstrat în biserica de lemn de la Sălişte, probabil o troiţă stilimorfă discoforă, din ale cărei inscripţii răzbat numele comanditarilor şi cel al lui „Simion Zugrav“ şi data „1830, iunie, 10 zile“. Starea de conservare submediocră a picturii nu mai permite decât distingerea vagă a heruvimilor plasaţi pe lateralele bazei.

În *Jurnalul de casă* al parohiei Lancrăm se consemnează, în 1889, achitarea sumei de 5 florini şi 50 de creiţari „pentru zugrăvirea unei cruci în progadie“[34]. Beneficiarul a fost, probabil, zugravul local Ilie Costea.

---

[31] Zugravii din Nicula au realizat şi ei asemenea piese: Gheorghe Belindean a pictat pe lemn şi sticlă un mare crucifix, amplasat cam la jumătatea drumului ce trece prin Nicula (Dancu, Dancu 1975, p. 47). În Sălişte a Sibiului şi satele din jur mai pot fi încă admirate troiţe de tipul unor mici capele, construcţii din cărămidă ai căror pereţi se deschid în arcade mari, împodobite – în afară şi înăuntru – cu picturi murale semnate de fiicele lui Ioan Morar din Laz (Dancu, Dancu 1975, p. 114-115). La Sibiel a zugrăvit două troiţe similare Vasile Muntean din Sălişte, maestrul lui Savu Poienaru din Laz.

[32] Vulcănescu 1972, p. 102.

[33] Troiţele din Sălişte şi Răhău (Hărdălău 1986, p. 374); Pavelescu 2004, p. 156-157.

[34] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Lancrăm*, reg. 2/1881-1895, f. 34r.

Concluzii

Deşi studiul nostru şi-a propus să valorifice doar o categorie a artelor minore, bogăţia artistică a judeţului Alba este încă o dată confirmată. Diversitatea centrelor şi a stilurilor se dovedeşte la fel de bine reliefată în arta crucii ca şi în cea parietală sau a icoanei, iar principalii zugravi sunt şi ei reprezentaţi, am putea spune chiar cu particularităţile lor, observabile acum nu numai în ceea ce priveşte caracteristicile picturii, ci şi a preferinţelor pentru decorul adiacent, în acest caz cel sculptat.

Cantitativ, putem aprecia că predomină producţia locală, atât la nivelul întregului judeţ, cât şi în teritoriul din jurul fiecărui centru, comenzile fiind adresate cu deosebire artiştilor din vecinătate. Totuşi, crucile zugravilor din Laz au cunoscut o răspândire mai mare în cuprinsul judeţului, în vreme ce o bună parte din producţia de la Feisa şi de la Abrud a fost direcţionată spre actualele judeţe Mureş şi Hunedoara.

Calitativ, începuturile fiecărui centru sunt promiţătoare, pentru ca, pe măsură ce se succed generaţiile, tot mai lipsite de talent sau de o instrucţie adecvată, să se ajungă la un desen simplificat, naiv, mascat o vreme de abundenţa decoraţiei sculpturale. În aceasta a excelat cu deosebire centrul de la Feisa, în perioada de trecere de la veacul al XVIII-lea la cel următor. Astfel de performanţe au fost însă posibile doar atâta timp cât s-a putut apela la serviciile unui bun cioplitor, în cazul că zugravul însuşi nu deţinea asemenea abilităţi.

***

Restrânsă la categoria crucilor de lemn, această prezentare nu putea epuiza spectrul spiritual ce gravitează în jurul crucii şi nici bogăţia patrimoniului deţinut de-a lungul timpului de bisericile româneşti din judeţul Alba. De aceea, pentru diversitate şi o minimă comparaţie, am anexat o serie de ilustraţii ce reliefează complexitatea nevoii de cruce aşa cum este ea descrisă în prima parte a acestui volum. Un studiu detaliat va fi posibil după definitivarea cercetărilor de arhivă şi de teren.

Colecţia de cruci de lemn a Muzeului Naţional al Unirii

1. Cruce de iconostas (inv. nr. Et. 14000), ***fig. 20***
55x39 cm; traforuri, bulbi la capetele braţelor
Giura Vasile, secolul XIX
Provenienţa: colecţia Olea, Cib
Pictată pe o singură faţă: *Răstignirea lui Iisus*; Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; în partea superioară, Dumnezeu-Tatăl; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; inscripţii cu slove negre pe filactera crucii răstignirii.
Semnătura zugravului pe muchia braţului lung: „zugrav Giura Vasilie"
Stare de conservare: stabilă

2. Cruce de iconostas, cu icoane molenii (inv. nr. Et. 20267), ***fig. 90***
105x68,5 cm; traforuri, brânel pe toate laturile, bulbi
Toma Poienaru din Laz (atribuire), **1868**
Provenienţa: ***Coşlariu***
Pictată pe o singură faţă: *Răstignirea lui Iisus*; Iisus răstignit pe cruce, la capătul superior Dumnezeu-Tatăl, bust; pe braţul scurt Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust; pe icoanele molenii, Maica Domnului şi Ioan apar în picioare, cu mâinile în rugă; în partea superioară, soarele şi luna. Inscripţii cu slove albe: *Răstignirea, Tatăl Sf[â]nt*; datarea cu cifre mari, albe, la baza crucii.
Stare de conservare: bună
Bibliografie: Hărdălău 1981, p. 411; Hopârtean 1995, p. 146, considerată cruce de altar; Rustoiu 2007, p. 106. Registrul de evidenţă consemnează provenienţa piesei de la Dumitra, dar procesul verbal cu nr. 589/1980 o înregistrează ca donaţie de la Parohia Ortodoxă Coşlariu, alături de alte piese de cult.

3. Cruce de iconostas (inv. nr. Et. 20269)
76x98 cm; traforuri, chenar în relief la extremităţle braţelor
Vasile Ban din Feisa (atribuire), începutul secolului XIX
Provenienţa: ***Coşlariu***
Pictată pe o singură faţă: *Răstignirea lui Isus*; Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; la extremităţile braţului scurt reprezentarea Mariei şi a lui Ioan a fost înlocuită de un decor ce sugerează norii.
Stare de conservare: bună.

4. Cruce de iconostas (inv. nr. Et. 21427)
68x45 cm; traforuri, brânel, bulbi
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), **1878**
Provenienţa: ***Hăpria***
Pictată pe o singură faţă: *Răstignirea lui Iisus*; pe braţul lung Iisus răstignit pe cruce, soarele şi luna; la capetele scurte, Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust. Inscripţii cu slove albe denumesc personajele: *Is Hs Nika, Mr Thu, S Ioan*; datarea la bază, cu cifre negre.
Stare de conservare: bună

5. Cruce de iconostas (inv. nr. Et. 21456), ***fig. 89***
86,5x64,5 cm; elemente sculpturale, traforuri, raze la îmbinarea crucii, bulbi
Partenie Poienaru din Laz (atribuire), **1894**
Provenienţa: ***Răchita***
Pictată pe o singură faţă: *Răstignirea lui Iisus*
Stare de conservare: bună

6. Cruce de iconostas (inv. nr. Et. 21455), ***fig. 85***
82x54 cm; traforuri
Sfârşitul secolului al XVIII-lea
Provenienţa: ***Răchita***
Pictată pe o singură faţă: *Răstignirea lui Iisus*; Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; pe braţul scurt locul Maicii Domnului şi al Sf. Ioan este luat de evangheliştii Ioan şi Luca, reprezentaţi prin simbolurile lor; deasupra crucii răstignirii, îngerul ce-l închipuie pe evanghelistul Matei; text explicative cu slove negre: *Raspetie Hs*.
Stare de conservare: bună

7. Cruce cu postament (inv. nr. Et. 14499), ***fig. 45***
33x15 cm; traforuri, frunze traforate; mâner rotund
Secolul XX
Provenienţa: ***Bistra***, Creţ Maria
Nepictată, băiţuită
Stare de conservare: bună

8. Cruce cu postament (inv. nr. Et. 17585)
24x13 cm; traforuri; mâner rotunjit
1933
Provenienţa: ***Turda***, Gábor István

Pictată pe ambele feţe, cu aceeaşi scenă: *Răstignirea lui Iisus*; Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota, pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară soarele şi luna; datarea la baza crucii răstignirii, cu cifre albe.
Stare de conservare: stabilă

9. Cruce cu postament (inv. nr. Et. 20268)
72x50 cm; traforuri, bulbi, raze la îmbinarea braţelor crucii
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), a doua jumătate a secolului al XIX-lea
Provenienţa: ***Coşlariu***
Pictată pe o singură faţă: *Răstignirea lui Isus*; Iisus răstignit pe cruce, de o parte şi de alta Maria şi Sf. Ioan; în partea superioară soarele şi luna, la bază zidurile Ierusalimului; denumirea scenei, cu slove albe: *Răstignirea*.
Stare de conservare: bună.

10. Cruce de tetrapod (inv. nr. Et. 10813)
25,5x20 cm; traforuri, bulbi, raze la îmbinarea braţelor crucii; negrunduită
1871
Provenienţa: ***Galaţi*** (jud. Alba), Magda I.
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus, cu mâinile încrucişate pe piept, primeşte botezul de la Sf. Ioan; la extremitatea dreaptă a braţului scurt, bust, îngerul; în partea superioară, Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel alb; denumirea scenei, cu slove negre: *Botez*.
Faţa 2: Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară iniţialele numelui lui Iisus, cu slove albe; datarea la baza crucii răstignirii, cu cifre albe.
Stare de conservare: bună

11. Cruce de tetrapod (inv. nr. Et. 10816), ***fig. 4***
36x19 cm; traforuri în scări, bulbi la capetele braţelor; mâner rotund
Simion Silaghi (atribuire)
Provenienţa: ***Ciugud***, W. Anghel
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, cu mâinile încrucişate pe piept; de o parte şi de alta, bust, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul; în partea superioară, Sf. Duh sub forma unui porumbel.

Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan.
Stare de conservare: mediocră

12. Cruce de tetrapod (inv. nr. Et. 10817)
30x16 cm; traforuri în scări; mâner rotund, gros; negrunduită
Secolul XX
Proveniență: ***Sântimbru***, Dumitru Preja
Pictată pe o singură faţă: *Răstignirea lui Iisus*; o parte a braţului scurt lipseşte; la extremitatea dreaptă e redată, bust, Maica Domnului; în partea superioară Ochiul lui Dumnezeu; pe cealaltă faţă, la extremităţile braţelor, iniţialele IS-HS-NI-KA.
Stare de conservare: medie

13. Cruce de tetrapod (inv. nr. Et. 10818)
41,5x24,5 cm; traforuri în scări, bulbi la capetele braţelor; mâner octogonal cu bulb
Simion Silaghi (atribuire)
Proveniență: colecţia Liceului „Mihai Viteazul“, Alba Iulia (Pleşa N.)
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, cu mâinile încrucişate pe piept; de o parte şi de alta, bust, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul; în partea superioară, Sf. Duh sub forma unui porumbel alb.
Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan.
Stare de conservare: mediocră

14. Cruce de tetrapod (inv. nr. Et. 13554)
39,5x32 cm; traforuri
1933
Proveniență: ***Straja***, Gligor Floarea
Vopsită simplu, cu negru, pe margini un contur de culoare albă; la intersecţia celor două braţe ale crucii, Ochiul lui Dumnezeu şi textul: AN SF 1933, cu majuscule latine albe; pe verso: cruce greacă albă, la capetele braţelor, iniţialele IS HS NIKA, cu majuscule albe.
Stare de conservare: bună

15. Cruce de tetrapod (inv. nr. Et. 13991)
27,5x19,5 cm; traforuri în scări; negrunduită
Proveniență: colecţia Olea, Cib

Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului; de o parte şi de alta, bust, Sf. Ioan Botezătorul şi Maica Domnului; în partea superioară, Sf. Duh sub forma unui porumbel cu aripile colorate cu negru; inscripţii cu litere inversate: *Botezu lui Is*.
Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce; pe braţul scurt, în locul Sf. Ioan şi al Maicii Domnului sunt reprezentate soarele şi luna.
Stare de conservare: mediocră; scene greu lizibile, stratul pictural desprins.

16. Cruce de tetrapod (inv. nr. Et. 13992), ***fig. 43***
32,5x15,5 cm; traforuri, motive vegetale în jurul braţelor crucii (frunze şi flori), mâner rotund
Secolul XX
Provenienţa: colecţia Olea, Cib
Nepictată, băiţuită
Stare de conservare: bună

17. Cruce de tetrapod (inv. nr. Et. 13993), ***fig. 5***
35,5x23,5 cm; traforuri în scări; bulbi la capetele braţelor, frunze traforate
Simion Silaghi (atribuire)
Provenienţa: colecţia Olea, Cib
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, cu mâinile încrucişate pe piept; în fundal o pajişte verde; de o parte şi de alta, bust, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul cu o năframă verde în mâini; în partea superioară Sf. Duh sub forma unui porumbel; inscripţii cu slove negre: *Botezul lui Is*.
Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce; la picioarele crucii, craniul lui Adam; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară, soarele şi luna; text cu slove negre: *Raspetie Hvo*.
Stare de conservare: bună

18. Cruce de tetrapod (inv. nr. Et. 15918)
34x22 cm; traforuri, bulbi
Probabil **Ilie I Poienaru din Laz**, sfârşitul secolului XIX
Provenienţa: ***Alba Iulia***, Ana Bonta
Pictată pe o singură faţă: *Răstignirea lui Iisus*; Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf.

Ioan; în partea superioară Dumnezeu-Tatăl; denumirea temei şi datarea de la baza crucii răstignirii, cu slove şi cifre albe, sunt greu lizibile: *Răstignirea, 18[??]*.
Stare de conservare: stabilă

19. Cruce de tetrapod (inv. nr. Et. 16013), ***fig. 9***
45x27 cm; traforuri în scări, cu bulbi, mâner şi bulb rotunjite
Popa Nicolae din Feisa (atribuire); sfârşitul secolului XVIII
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus, cu mâinile încrucişate pe piept, primeşte botezul de la Sf. Ioan; îngerul e surprins la extremitatea dreaptă a braţului scurt; în partea superioară, Sf. Duh sub forma unui porumbel înconjurat de aglomeraţii de nori albi.
Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce; deasupra, soarele şi luna; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan.
Stare de conservare: foarte bună

20. Cruce de tetrapod (inv. nr. Et. 16014)
42,5x26 cm; traforuri, bulbi; mâner rotund
Centrul Feisa, sfârşitul secolului XIX – începutul secolului XX
Proveniență: ***Alba Iulia***, Partenie Pop
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus, cu mâinile încrucişate pe piept, primeşte botezul de la Sf. Ioan; la extremităţile braţului scurt, în locul lui Ioan Botezătorul şi a îngerului, apar două flori stilizate; în partea superioară, Sf. Duh se pogoară sub forma unui porumbel alb.
Faţa 2: Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară trei flori stilizate; pe cruce un decor floral.
Stare de conservare: medie; uşoare desprinderi ale stratului pictural

21. Cruce pentru uşile împărăteşti (inv. nr. Et. 14003)
29,5x12 cm; traforuri, frunze traforate, flori; mâner rotund
Începutul secolului XX
Proveniență: colecţia Olea, Cib
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Personajele sunt doar conturate cu negru şi colorate cu alb, dispuse pe un fond albastru: Iisus, cu mâinile încrucişate pe piept, primeşte botezul de la Sf. Ioan; îngerul, cu aripile desfăcute, e surprins

la extremitatea dreaptă a braţului scurt; în partea superioară, Sf. Duh pogoară sub forma unui porumbel alb; ca text, doar iniţialele numelui lui Iisus.
Faţa 2: Aceeaşi cromatică redusă, cu personaje conturate cu negru: Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară, Ochiul lui Dumnezeu.
Stare de conservare: stabilă
Bibliografie: Dumitran (coord.) 2002, p. 66, considerată cruce de mână

22. Cruce pentru uşile împărăteşti (inv. nr. Et. 21020), ***fig. 2-3***
36x17 cm; traforuri, bulbii aplicaţi la extremităţile braţelor s-au pierdut, la fel şi frunzele traforate care porneau din bulbul mânerului; chenar în relief; mâner rotund cu bulb
Simion Silaghi (atribuire)
Provenienţa: ***Alba Iulia***, Elena Sabău
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*; personajele sunt doar conturate cu tuş negru şi dispuse pe un fond auriu.
Faţa 1: Iisus, cu mâinile încrucişate pe piept, primeşte botezul de la Sf. Ioan; la extremitatea dreaptă a braţului scurt, bust e redat îngerul; în fundalul scenei răstignirii, o încercare de peisaj cu munţi şi dealuri; în partea superioară Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel alb; cu slove negre, denumirea scenei: *Botezul Domnului Is Hs*, şi a personajelor sfinte: *Ioan*, *D[uhul] S[fânt]*; patru casete mici, traforate, cu reprezentarea evangheliştilor, completează scena botezării lui Iisus.
Faţa 2: Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară, cu slove negre, denumirea scenei: *Răstignire[a] D[o]mnulu[i] nostru Is. Hr.*, şi a personajelor; în cele patru casete traforate sunt redaţi Arhanghelii Mihail şi Gavriil, Soarele, Luna.
Stare de conservare: bună

23. Cruce de prapor (inv. nr. Et. 10802)
26x15,5 cm; traforuri în scări, cu bulbi la capete; mâner rotund
Centrul Feisa, prima jumătate a secolului XIX; calitatea desenului este remarcabilă.
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan, cu mâinele împreunate pe piept, de o parte şi de alta Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul, redaţi bust.

Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce, alături de Maria şi Ioan, redaţi bust.
Inscripţii: doar pe filactera de pe crucea răstignirii, cu slove roşii.
Stare de conservare: mediocră; scene greu lizibile, stratul pictural desprins pe unele porţiuni, grundul de asemenea.

24. Cruce de prapor (inv. nr. Et. 10815), ***fig. 37***
21,5x7 cm; traforuri, bulbi la capetele braţelor; mâner rotund
Probabil centrul Lancrăm, prima jumătate a secolului XIX
Provenienţa: necunoscută
Pictura iniţială a fost acoperită cu un strat auriu.
Stare de conservare: medie

25. Cruce de prapor (inv. nr. Et. 14001), ***fig. 35***
18,5x13 cm; traforuri, bulbi la capetele braţelor, frunze traforate; mâner rotund
Secolul XIX
Provenienţa: colecţia Olea, Cib
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, cu mâinile încrucişate pe piept; de o parte şi de alta, bust, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul; în partea superioară, Sf. Duh redat sub forma unui porumbel.
Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară, soarele şi luna.
Stare de conservare: bună
Bibliografie: Dumitran (coord.) 2002, p. 67

26. Cruce-serafim (inv. nr. Et. 14002), ***fig. 38***
31,5x18,5 cm; traforuri, bulbi la capetele braţelor; negrunduită
1841
Provenienţa: colecţia Olea, Cib
Pictată pe o singură faţă, în centru, la intersectarea braţelor crucii: un serafim şi motive geometrice; datarea în partea inferioară.
Stare de conservare: bună

27. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10783), ***fig. 24***
24x16,5 cm; traforuri, cu bulbi, mâner rotund
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), **1886**
Provenienţa: ***Zlatna***
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan, cu mâinile împreunate,

deasupra sa Duhul Sfânt pogorât sub forma unui porumbel colorat în negru; pe braţul scurt, Sf. Ioan şi îngerul, bust; text explicativ: *Botezul*, cu slove negre.
Faţa: 2: Iisus răstignit pe cruce, alături de el Maica Domnului şi Sf. Ioan; fără text explicativ; datarea cu cifre negre, deasupra dealului Golgotei.
Stare de conservare: stabilă

28. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10784)
24,5x13,5 cm; traforuri în scăriţă, bulbi (s-a mai păstrat doar unul), mâner rotund
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), sfârşitul secolului XIX
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, cu mâinile pe piept, aşteptând botezul de la Ioan, redat bust pe braţul scurt al crucii; la celălalt capăt, îngerul. Duhul Sfânt, simbolizat sub forma unui porumbel, redat la partea superioară a braţului lung; din inscripţia cu slove negre ce denumeşte tema este vizibil doar: *[Bo]tezu*.
Faţa 2: Iisus crucificat, de o parte şi de alta Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust; deasupra filacterei de pe crucea Răstignirii, soarele, luna şi potirul; fără text explicativ.
Stare de conservare: mediocră; desprinderi ale stratului pictural.

29. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10785)
25,5x13 cm; traforuri, mâner rotund cu bulb
Toma Poienaru din Laz (atribuire), **1871**
Proveniență: ***Ciugud***, Fekete Teodor
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, cu o eşarfă în jurul şoldurilor; pe braţele scurte, bust, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul; text explicativ cu slove negre: *Botezu*.
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, alături de el Maria şi Ioan, bust, cu mâinile în rugă; text explicativ cu slove albe: *Is Hs*; datarea la baza crucii Răstignirii, cu cifre mari, albe.
Stare de conservare: stabilă

30. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10786)
28x17 cm; traforuri şi bulbi, mâner plat
Centrul Laz, **1902**

Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, cu o eșarfă în jurul șoldurilor; de deasupra, Sf. Duh pogoară sub forma unui porumbel. De o parte și de alta, bust, Sf. Ioan Botezătorul și îngerul; text explicativ cu slove negre: *Botezu.*
Fața 2: Iisus pironit pe cruce, de o parte și de alta Maica Domnului și Sf. Ioan, bust cu mâinile în rugă; text explicativ cu litere albe *Is Hs,* la capătul lung al crucii; datarea cu cifre albe, sub crucea Răstignirii.
Stare de conservare: bună

31. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10787)
27x15 cm; traforuri, bulb și mâner plat la extremitatea capătului lung
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), **1891**
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan, cu mâinile încrucișate pe piept, botezat de Ioan, redat bust pe brațul scurt (stânga); deasupra, Sf. Duh; îngerul însoțit de ștergar, a dispărut datorită deteriorării complete a stratului pictural; text explicativ cu slove negre: vizibil doar *Bot[ezul]*.
Fața 2: Iisus răstignit pe o cruce colorată cu roșu, având la capătul ei o filacteră colorată cu negru; deasupra crucii, soarele, luna și un potir; de o parte și de alta a lui Iisus, pe brațul scurt, Fecioara Maria și Sf. Ioan, redați bust; fără text explicativ; datarea la capătul inferior al crucii Răstignirii, deasupra dealurilor ce sugerează Golgota, cu cifre negre.
Stare de conservare: submediocră; stratul pictural deteriorat, lipsesc fragmente din suportul de lemn

32. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10788)
28x16,5 cm; traforuri, bulbi la capete (se mai păstrează doar unul), mâner plat
Centrul Laz, **1884**
Proveniență: ***Bărăbanț***, Tripșa Teodor
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Iisus în picioare, cu mâinile încrucișate pe piept, botezat de Ioan, redat bust pe brațul scurt; în partea opusă îngerul însoțit de ștergar; deasupra, la capătul superior al brațului lung al crucii, Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel; text explicativ cu slove negre:

Botezu.
Faţa 2: Iisus răstignit, la capătul crucii filactera, soarele, luna şi un potir; de o parte şi de alta a lui Iisus, Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust; fără text explicativ; datarea la capătul inferior al crucii Răstignirii, deasupra dealurilor ce sugerează Golgota, cu cifre negre.
Stare de conservare: bună

33. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10789)
28x17 cm; traforuri, bulbi, mâner rotund cu bulb
Centrul Laz, **1864**
Provenienţa: ***Berghin***, Hăprian Ion
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu mâinile împreunate pe piept, cu picioarele în apa Iordanului, pe piatra lui Satan; deasupra, la capătul lung al crucii, porumbelul, simbol al Duhului Sfânt. Pe braţul scurt, bust, Ioan Botezătorul şi îngerul cu un ştergar în mâini; text cu slove negre: *Botezul*.
Faţa 2: Iisus pironit pe crucea cu filacteră, deasupra crucii soarele, luna şi potirul. Pe braţul scurt Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust, cu mâinile în rugă; fără text explicativ; datarea cu cifre negre la baza crucii, deasupra dealurilor ce sugerează Golgota.
Stare de conservare: mediocră

34. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10790 a), ***fig. 22***
25x13,5 cm; traforuri, bulbi, mâner rupt
Centrul Laz, **1867**
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Provenienţa: necunoscută
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apele Iordanului, pe piatra lui Satan; deasupra, Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel. Pe braţul scurt, bust, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul care ţine ştergarul; text cu slove negre: *Botez*.
Faţa 2: Iisus cu braţele şi picioarele pironite pe o cruce colorată cu negru; alături de el, Maria şi Sf. Ioan, bust, cu mâinile în rugă; text explicativ, cu slove negre, doar pe filactera de la capătul crucii Răstignirii.
Stare de conservare: bună

35. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10790 b)
25x13,5 cm; traforuri, mâner rotund cu bulb
Centrul Laz, a doua jumătate a secolului al XIX-lea

Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan, cu mâinile împreunate pe piept, așteptând botezul de la Ioan, redat bust pe brațul scurt, alături de înger; Sfântul Duh pogorât sub forma unui porumbel supradimensionat.
Fața 2: Iisus pironit pe cruce, alături de el Maica Domnului și Sf. Ioan redați bust; în fundal, dealurile din jurul Ierusalimului.
Stare de conservare: bună

36. Cruce de mână (inv. nr. 10791)
29,5x15,5 cm; traforuri, bulbi la capetele crucii; mâner rotund
A doua jumătate a secolului al XIX-lea
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*; un chenar roșu delimitează reprezentările. Din scena Botezului s-a păstrat doar imaginea lui Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan și reprezentarea bust a lui Ioan Botezătorul și a îngerului, la extremitățile brațului scurt. Răstignirea e și ea realizată schematic, lipsită de detalii sau ornamente: Iisus pe cruce, alături, bust, Maria și Ioan; fără texte explicative.
Stare de conservare: stabilă

37. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10792)
27,5x14,5 cm; traforuri, bulbi, mâner rotund cu bulb
Centrul Laz, **1882**
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Iisus pe piatra lui Satan, deasupra Sfântul Duh pogorât sub forma unui porumbel alb; pe brațul scurt, Sf. Ioan Botezătorul și îngerul ținând în mâini un ștergar verde; text explicativ cu slove negre, vizibil doar: *Bote*...
Fața 2: Iisus pironit pe crucea cu filacteră; pe brațul scurt, Maica Domnului și Sf. Ioan, bust; în partea superioară, text explicativ cu slove albe: *Is Hs*; datarea cu cifre albe, în partea inferioară a crucii Răstignirii.
Stare de conservare: medie

38. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10793)
30x17 cm; traforuri, mâner plat
Centrul Laz, începutul secolului XX

Proveniență: ***Drașov***, Sînea Ioan
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: vizibil doar corpul lui Iisus, cu picioarele pe piatra lui Satan; porumbelul și personajele de pe brațul scurt au dispărut, datorită deteriorării stratului pictural.
Fața 2: din scena Răstignirii mai sunt vizibile doar picioarele lui Iisus.
Cromatica: alb, vișiniu, negru, albastru, ocru-galben (fond)
Stare de conservare: precară

39. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10794), ***fig. 25***
24,5x16 cm; traforuri, bulbi, mâner plat, subțire
Pavel Zamfir din Laz (atribuire), **1889**
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Iisus botezat de Ioan, redat bust (pe brațul scurt, partea stângă); deasupra Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel; îngerul însoțit de ștergar, redat bust pe brațul scurt; text explicativ cu slove negre: *Botezu.*
Fața 2: Iisus răstignit pe cruce, cu o eșarfă neagră în jurul șoldurilor, alături de el Maria și Sf. Ioan, redați bust; text explicativ cu slove albe încadrate într-un cerc alb: *Is Hs*; datarea cu cifre albe, caracteristice lui Pavel Zamfir.
Stare de conservare: bună

40. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10795)
24x12 cm; traforuri, bulb și mâner plat
Centrul Laz, **1886**
Proveniență: ***Benic***, I. Dărămuș
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Iisus în picioare, cu mâinile împreunate pe piept, botezat de Ioan redat bust, pe brațul scurt (stânga); în dreapta lui Iisus, îngerul, bust, ținând o pânză albă; deasupra Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel; text cu slove negre: vizibil doar *B[o]t[ez].*
Fața 2: Iisus răstignit pe cruce, de o parte și de alta Maica Sa și Sf. Ioan; text explicativ ilizibil; datarea la partea inferioară, cu cifre albe.
Cromatica: alb, maro, negru
Stare de conservare: mediocră

41. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10796 a)
23x14 cm; traforuri, mâner plat

Centrul Laz, sfârşitul secolului XIX
Proveniență: ***Doştat,*** Nicolae Mărginean
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, pe piatra lui Satan; desupra capului său, Duhul Sfânt pogorât sub forma unui porumbel alb; la capetele braţului scurt, redaţi bust, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul; text explicativ cu slove negre: vizibil doar *[Bote]z.*
Faţa 2: stratul pictural decojit pe 90% din suprafaţă nu mai permite identificarea personajelor ori a textului explicativ.
Stare de conservare: submediocră

42. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10796 b)
22,5x14 cm; traforuri, mâner plat
Centrul Laz, începutul secolului XX
Proveniență: ***Doştat***, Mărginean Nicolae
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: vizibile doar picioarele lui Iisus, piatra lui Satan şi îngerul, redat bust pe braţul scurt al crucii; din textul care denumea tema s-a mai păstrat doar ultima literă: *[Bote]z.*
Faţa 2: ştearsă în totalitate.
Stare de conservare: submediocră

43. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10797)
29x17 cm; traforuri, mâner plat
Centrul Laz, sfârşitul secolului XIX – începutul secolului XX
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: stratul pictural desprins pe 75% din suprafaţa crucii, vizibil doar corpul lui Iisus, fără umeri, şi mâna lui Ioan Botezătorul
Faţa 2: aceeaşi stare precară de conservare; s-a mai păstrat doar corpul lui Iisus şi baza crucii.
Cromatică: alb, negru, maro, auriu
Stare de conservare: submediocră

44. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10798 a)
36,5x18,5 cm; traforată, bulb la capătul de prindere
Centrul Laz, sfârşitul secolului XIX
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Pe braţul lung, Iisus cu mâinile încrucişate pe piept, cu

picioarele în apa Iordanului, pe piatra lui Satan; deasupra capului său, Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel alb; Sf. Ioan şi îngerul redaţi bust, pe braţul scurt; text explicativ: *Botezu D. HS*.
Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce, la capătul acesteia o filacteră, deasupra ei soarele şi, probabil, luna (partea stângă ruptă); Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust, cu mâinile în rugă pe braţul scurt; fără text explicativ.
Stare de conservare: medie, desprinderi uşoare ale stratului pictural

45. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10798 b)
36,5x 18,5cm; traforuri, mâner şi bulb rotund
Probabil **Ilie I Poienaru din Laz**, **18[??]**
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, cu mâinile pe piept; Ioan cu mâna ridicată, redat bust, împreună cu îngerul, pe braţul scurt al crucii; denumirea temei, cu slove negre: *Botezu D. Hs.*
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, alături de el Maria şi Sf. Ioan, redaţi bust, cu mâinile în rugă; fără texte explicative.
Stare de conservare: medie

46. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10799)
35x17 cm; traforuri, frunze traforate; mâner rotund
Sfârşitul secolului XIX – începutul secolului XX
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus, cu mâinile încrucişate pe piept, primeşte botezul de la Sf. Ioan; îngerul e surprins la extremitatea dreaptă a braţului scurt; în partea superioară, Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel.
Faţa 2: Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară, soarele şi luna; în fundalul de la baza crucii, zidurile albe ale Ierusalimului. Lipsesc textele explicative.
Stare de conservare: bună

47. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10800), ***fig. 28***
25x13,5 cm; traforuri, cu mâner plat
Ilie II Poienaru din Laz (atribuire), **1903**
Provenienţa: ***Pâclişa***, Iosa Gheorghe
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*

Faţa 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan, deasupra Duhul Sfânt pogorât sub forma unui porumbel; de o parte şi de alta, bust, pe braţul scurt al crucii, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul; text explicativ cu slove negre: *Botezu.*
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, lângă el Maica Domnului şi Sf. Ioan bust, cu mâinile în rugă; text explicativ cu slove negre; datarea, la baza crucii Răstignirii, cu cifre negre.
Stare de conservare: bună

48. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10801)
28x13 cm; traforuri, bulbi, mâner rotund cu bulb
Centrul Laz, **1897**
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus, cu picioarele în Iordan, botezat de Ioan, redat bust pe braţul scurt, împreună cu îngerul; deasupra Duhul Sfânt pogorât sub forma unui porumbel; text explicativ cu slove negre: *Botez.*
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, alături de el Maria şi Sf. Ioan, redaţi bust, pe braţul scurt; fără text explicativ; datarea la capătul crucii Răstignirii, cu cifre negre.
Stare de conservare: medie; desprinderi ale stratului pictural la capetele crucii

49. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10803)
22x12 cm; traforuri, bulbi la capetele braţelor (se mai păstrează doar unul, pe braţul scurt, dreapta)
Aurel Rodean din Laz (atribuire), prima jumătate a secolului XX
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan; deasupra sa raze, simbolizând pogorârea Sf. Duh; pe braţul scurt, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul, bust; fără text explicativ.
Faţa 2: Iisus crucificat, Sf. Ioan (stânga) şi Maica Domnului (dreapta).
Stare de conservare: mediocră

50. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10804), ***fig. 23***
21,5x12,5 cm; traforuri, bulb şi mâner plat
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), **189[?]**
Provenienţa: ***Şard***, Dumitrean Aurel
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*

Faţa 1: Iisus cu mâinile împreunate pe piept, cu picioarele pe piatra lui Satan, deasupra capului său Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel alb; pe braţul scurt, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul însoţit de ştergar; text explicativ cu slove negre: *Bot[e]zu.*
Faţa 2: Iisus răstignit pe o cruce colorată cu roşu, de o parte şi alta a crucii, bust, Fecioara Maria şi Sf. Ioan; text explicativ cu slove albe: *Is Hs*; datarea la capătul inferior, cu cifre negre.
Stare de conservare: medie

51. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10805)
23,5x12 cm; traforuri, mâner plat
Probabil **Ilie Il Poienaru din Laz**, **1911**
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, botezat de Ioan redat bust, pe braţul scurt; în partea opusă, îngerul; deasupra, Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel; fără text explicativ.
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce; de o parte şi de alta, Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust; fără text explicativ; datarea la capătul inferior al crucii Răstignirii.
Stare de conservare: bună

52. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10806)
25x12,5 cm; traforuri, mâner plat
Centrul Laz, **1910**
Proveniență: ***Alba Iulia***, Gh. Moise
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus în picioare, pe piatra lui Satan, deasupra capului său porumbelul alb, simbolul Duhului Sfânt. De o parte şi alta, bust, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul cu ştergarul; fără text explicativ.
Faţa 2: Iisus răstignit (fără conturarea crucii), alături de Maria şi Sf. Ioan, redaţi bust, cu mâinile în rugă; în partea superioară a crucii, iniţialele numelui lui Iisus, cu slove negre: *Is Hs*; datarea sub piatra de la picioarele lui Iisus, cu cifre de dimensiuni mari, negre.
Stare de conservare: bună

53. Cruce de mână (nr. inv. Et. 10807)
26,5x15 cm; traforuri şi bulbi, mâner rotund cu bulb
Centrul Laz, **186[8?]**
Proveniență: ***Ighiu***, Bogaruş A.

Pictată pe ambele feţe: *Botezul lui Iisus / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan, botezat de Sf. Ioan redat bust; pe braţul scurt drept, îngerul ţinând în mâini ştergarul; deasupra lui Iisus, Duhul Sfânt pogorât sub forma unui porumbel alb; text cu slove negre: *Botez.*
Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce, alături Maria şi Sf. Ioan, redaţi bust; text explicativ cu slove groase, albe, la capătul superior al braţului lung: *Is Hs*; datarea cu cifre mari albe, groase, în partea inferioară.
Stare de conservare: mediocră

54. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10808 a)
20x13 cm; traforuri în scăriţă, bulbi, mâner plat
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), sfârşitul secolului XIX
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, cu mâinile pe piept, aşteptând botezul de la Ioan, redat bust pe braţul scurt al crucii; la celălalt capăt, îngerul. Duhul Sfânt, simbolizat sub forma unui porumbel, la partea superioară a braţului lung; fără text explicativ.
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, de o parte şi de alta Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust; deasupra filacterei de pe crucea Răstignirii, soarele, luna şi potirul; fără text explicativ.
Stare de conservare: mediocră; desprinderi ale stratului pictural

55. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10808 b)
20x11 cm; traforuri, bulbi, mâner plat
Centrul Laz, începutul secolului XX
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, cu mâinile pe piept, de o parte şi de alta, pe braţul scurt al crucii, redaţi bust, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul; lipseşte inscripţia cu denumirea temei
Faţa 2: Iisus crucificat, redat cu un trup mic, diform, cu braţele foarte scurte şi palmele mari; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; la capătul braţului lung, soarele, luna, potirul; pe filacteră, cu litere majuscule latine: *INRI.*
Stare de conservare: mediocră; desprinderea stratului pictural la extremităţi.

56. Cruce mână (nr. inv. Et. 10809)
21x17,5 cm; traforuri şi bulbi, mâner rupt
Toma Poienaru din Laz (atribuire), **186[8?]**
Provenienţa: ***Alba Iulia***, Enăşel Ion
Pictată pe ambele feţe: *Botezul lui Iisus / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan, botezat de Sf. Ioan redat bust; deasupra Duhul Sfânt, pogorât sub forma unui porumbel alb; pe braţul scurt drept, îngerul ţinând în mâini ştergarul; text cu slove negre: *Botez*; datarea în partea inferioară, într-un dreptunghi albastru, cu cifre mari, albe, groase.
Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce, alături Maria şi Sf. Ioan, redaţi bust; text explicativ cu slove groase, albe, la capătul superior al braţului lung: *Is Hs*; datarea în partea inferioară, într-un dreptunghi albastru, cu cifre mari, albe, groase.
Stare de conservare: mediocră; afectat stratul pictural şi lemnul-suport

57. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10810)
26x14 cm; traforuri, mâner rotunjit
Aurel Rodean din Laz (atribuire), **1913**
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus în picioare, în apa Iordanului; deasupra porumbelul, simbol al Duhului Sfânt; de o parte şi de alta, Sf. Ioan şi îngerul, redaţi bust; fără text explicativ.
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, alături de el Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust, cu mâinile în rugă; text explicativ în partea superioară, cu slove albe: *Is Hs*; sub crucea Răstignirii, datarea cu cifre mari, albe.
Stare de conservare: bună

58. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10811)
23,5x13 cm; traforuri; mâner rotunjit; negrunduită
Centrul Laz, **1908**
Provenienţa: ***Sebeş***, Dăian T.
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus, cu mâinile încrucişate pe piept, primeşte botezul de la Sf. Ioan; îngerul e redat la extremitatea dreaptă a braţului scurt, bust; în partea superioară, Sf. Duh pogoară sub forma unui porumbel alb.
Faţa 2: Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară iniţialele numelui lui Iisus, cu majuscule albe; datarea la baza crucii răstignirii, cu cifre

albe.
Stare de conservare: bună

59. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10812)
24,5x13,5 cm; traforuri, bulbi la extremităţi, mâner plat
Probabil **Ilie II Poienaru din Laz**, prima jumătate a secolului XX
Proveniență: ***Alba Iulia***, Rada I.
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu mâinile împreunate pe piept, cu picioarele în apa Iordanului, botezat de Ioan, redat bust, alături de înger, pe braţul scurt al crucii; Sfântul Duh redat sub forma unui porumbel imens, alb; fără text explicativ.
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, cu un trup imens; pe braţul scurt, Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust, cu mâinile în rugă; inscripţie doar pe filactera de la capătul crucii, cu litere latine, majuscule, albe: *INRI.*
Stare de conservare: bună

60. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10814)
30x17,5 cm; traforuri, bulbi; mâner rotund; grund subţire
Sfârşitul secolului al XIX-lea – începutul secolului XX
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus, cu mâinile încrucişate pe piept, primeşte botezul de la Sf. Ioan; îngerul e redat bust la extremitatea dreaptă a braţului scurt; în partea superioară, iniţialele numelui lui Iisus, cu majuscule negre.
Faţa 2: Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară iniţialele numelui lui Iisus, cu majuscule negre.
Stare de conservare: bună

61. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10819)
28x13,5 cm; traforuri, vrejuri; mâner rotund; grund subţire
A doua jumătate a secolului al XIX-lea
Proveniență: ***Cetea***, I. Josan
Pictată pe o singură faţă: *Răstignirea lui Iisus*; Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară soarele şi luna; text explicativ doar pe filactera de pe crucea Răstignirii, cu caractere latine: *INRI*.
Stare de conservare: bună

62. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10820)
24x17 cm; traforuri, bulbi, raze la intersecţia braţelor crucii; mâner rotund, scurt
A doua jumătate a secolului al XIX-lea
Provenienţa: ***Straja*****,** Vasile Muntean
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*; degradarea stratului pictural nu permite identificarea detaliilor scenelor.
Stare de conservare: mediocră

63. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10821)
17x14 cm; traforuri, aplicaţiile de la capete, probabil bulbi, şi mânerul au dispărut
Centrul Laz, prima jumătate a secolului XX
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, pe piatra lui Satan; porumbelul de deasupra capului său, simbol al Duhului Sfânt, este doar conturat cu alb; Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul sunt redaţi bust, pe braţul scurt; text explicativ cu slove negre: *B[o]tez*; cu slove albe, sub piatra lui Satan: *Is Hs.*
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, de o parte şi de alta Maria şi Ioan, bust, cu mâinile în rugă; deasupra crucii Răstignirii, text explicativ cu slove albe: *Is Hs*.
Stare de conservare: submediocră

64. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10822)
17x16 cm; traforuri, bulbi
Centrul Laz, **1873**
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: pe braţul lung, Iisus în picioare, deasupra Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel; pe braţul scurt Sf. Ioan şi Maica Domnului, bust, cu mâinile în rugă; text explicativ cu slove negre: *Botez*.
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, de o parte şi de alta Maria şi Sf. Ioan, bust; text explicativ cu slove negre: *Is Hs*, deasupra crucii Răstignirii; datarea la baza acesteia, cu cifre albe.
Stare de conservare: stabilă

65. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10823), ***fig. 26***
17x12,5 cm; traforuri, bulbi aplicaţi la spatele braţului scurt (azi pierduţi)

Ilie I Poienaru (atribuire), **1892**
Proveniență: ***Alba Iulia***, Cornel Suciu
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Iisus în picioare, pe piatra lui Satan, botezat de Ioan, redat bust pe brațul scurt (stânga); la partea cealaltă, bust, îngerul cu o pânză mare în mâini; deasupra lui Iisus, Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel, pe un cerc de raze roșii; text explicativ cu slove negre: *Botez.*
Fața 2: Iisus cu brațele și picioarele pironite pe o cruce colorată în roșu, avându-i alături pe Maria și pe Ioan; deasupra crucii o filacteră, soarele, luna și potirul; fără text explicativ; datarea cu cifre negre, la baza crucii, deasupra dealurilor ce sugerează Golgota.
Stare de conservare: mediocră

66. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10824)
18,5x13 cm; traforuri, fără mâner
Probabil **Toma Poienaru din Laz**, **1871**
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Iisus cu mâinile împreunate pe piept, cu picioarele pe piatra lui Satan, deasupra Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel alb; pe brațul scurt, bust, Sf. Ioan și îngerul; text cu slove negre, vizibil doar *B[ot]ez.*
Fața 2: Iisus răstignit pe cruce, de o parte și de alta Maica Domnului și Sf. Ioan, bust, cu mâinile în rugă; text cu litere albe, la partea superioară: *Is Hs*; datarea la baza crucii răstignirii, cu cifre albe.
Stare de conservare: medie

67. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10825)
22,5x15,5 cm; traforuri în scăriță, bulbi, mânerul lipsește
Centrul Laz, **1865**
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Iisus pe piatra lui Satan, deasupra sa porumbelul, simbol al Duhului Sfânt; Ioan Botezătorul și îngerul redați bust, pe brațul scurt al crucii; text cu slove negre: *Botez.*
Fața 2: Iisus cu mâinile și picioarele țintuite de cruce; de o parte și de alta, Maica Domnului și Sf. Ioan, bust, cu mâinile în rugă; în partea superioară, cu slove albe: *Is Hs*
Stare de conservare: stabilă

68. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10826)
16x16 cm; traforuri în scăriţă; lipseşte mânerul
Centrul Laz, **1870**
Provenienţa: ***Berghin***, Patachi V.
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: vizibil doar porumbelul alb, silueta lui Iisus şi apa Iordanului, sugerată prin linii albe dispuse pe un fond albastru.
Faţa 2: se mai păstrează doar inscripţia din partea superioară, *Is Hs*, cu slove albe, şi datarea de la capătul inferior, cu cifre albe.
Cromatica: alb, maro, albastru deschis, negru
Stare de conservare: precară; stratul pictural desprins pe aproape toată suprafaţa.

69. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10827 a)
18 x 12,5 cm; traforuri; mânerul, probabil plat, nu s-a mai păstrat
Centrul Laz, a doua jumătate a secolului al XIX-lea
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*; stratul pictural, foarte deteriorat, permite doar parţial identificarea personajelor şi a atitudinilor acestora.
Faţa 1: Pe braţul lung Iisus în picioare, pe braţul scurt Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul, redaţi bust; text explicativ cu slove negre: vizibil doar *Bo[t]ez*.
Faţa 2: din reprezentarea scenei Răstignirii mai sunt vizibile doar picioarele lui Iisus.
Stare de conservare: submediocră

70. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10827 b)
23x12,5 cm; traforuri şi bulbi, mâner rotunjit
Centrul Laz, începutul secolului XX
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea*
Faţa 1: desprinderea stratului pictural permite o reconstituire fragmentară a poziţiei personajelor; mai sunt vizibile doar ştergarul din jurul şoldurilor lui Iisus, porumbelul, simbol al Duhului Sfânt, o parte din chipul şi veşmântul Sf. Ioan Botezătorul şi reprezentarea bust a îngerului, ţinând în mâini un ştergar alb-gălbui; textul explicativ al temei nu s-a mai păstrat.
Faţa 2: vizibile doar picioarele lui Iisus, personajele de pe braţul scurt, Maica Domnului şi Sf. Ioan, şi filactera de la capătul crucii, cu

slovele albe *Is* şi, probabil, *Hs*.
Stare de conservare: submediocră

71. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10827 c)
18x15 cm; traforuri în scări, bulbi la capetele braţelor, frunze traforate; mânerul lipseşte (rupt)
Posibil atelierul lui **Simion Silaghi**, începutul seecolului XIX
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*; desprinderea aproape totală a stratului pictural nu mai permite decât identificarea a două figuri din scena botezului şi a picioarelor lui Iisus pe partea cu reprezentarea Răstignirii.
Stare de conservare: mediocră; stratul pictural răzuit

72. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10828)
24x16,5 cm; traforuri, bulbi, mâner plat
Centrul Laz, începutul secolului XX
Provenienţa: ***Drâmbar***, N. Magda
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus în picioare, deasupra Sf. Duh, pogorât sub forma unui porumbel alb; de o parte şi de alta, bust, Sf. Ioan şi îngerul cu ştergarul în mâini; text explicativ cu slove negre: *Botez.*
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, avându-i alături pe Maria şi Sf. Ioan, redaţi bust; la partea superioară, deasupra filacterei, iniţialele numelui lui Iisus, cu slove albe.
Stare de conservare: bună

73. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10829)
21x12,5 cm; traforuri, mâner plat
Centrul Laz, a doua jumătate a secolului al XIX-lea
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea*
Faţa 1: Iisus botezat de Sf. Ioan; alături Iisus îngerul cu ştergarul; text explicativ cu slove negre: *Bo[te]zu.*
Faţa 2: Iisus răstignit, de o parte şi de alta Sf. Ioan şi Maica Domnului, bust, cu mâinile împreunate; fără text explicativ.
Stare de conservare: mediocră

74. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10831)
25,5x13 cm; traforuri, bulbi, mâner lipsă
Centrul Laz, **1867**
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan, deasupra Sf. Duh, simbolizat de porumbelul alb; Sf. Ioan redat bust, pe braţul scurt al crucii; de cealaltă parte a lui Iisus, îngerul; text explicativ cu slove negre: *Bo[t]ez.*
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, alături de el Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust, cu mâinile împreunate; text cu slove mari, albe: *IS HS;* datarea cu cifre albe la baza crucii răstignirii, cu cifre mari, albe.
Stare de conservare: medie

75. Cruce de mână (inv. nr. Et. 10832)
24x13,5 cm; traforuri, mâner plat
Centrul Laz, **1893**
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan, cu mâinile împreunate pe piept, deasupra Sf. Duh, pogorât sub forma unui porumbel alb; text explicativ cu slove negre: *Botezu*.
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, alături de el, pe braţul scurt, Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust, cu mâinile în rugă; text explicativ la partea superioară a crucii, cu litere negre: *Is Hs.*
Stare de conservare: medie, desprinderi ale stratului pictural, grund subţire

76. Cruce de mână (inv. nr. Et. 12505)
30x11,5 cm; traforuri, elemente vegetale
Secolul XX
Provenienţa: ***Ohaba***, Trifan Cornelia
Nepictată, băiţuită
Stare de conservare: bună

77. Cruce de mână (inv. nr. Et. 12874)
28x13 cm; traforuri, bulb la capătul mânerului gros
Pavel Zamfir din Laz (atribuire), **1897**
Provenienţa: ***Pătrânjeni***, Stela Olea
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*

Faţa 1: Iisus, în picioare, Duhul Sfânt pogorât sub forma unui porumbel alb; Sf. Ioan şi îngerul, bust, pe braţul scurt; fără text explicativ.
Faţa 2: Iisus pironit pe o cruce colorată în roşu, avându-i alături pe Maria şi pe Sf. Ioan, redaţi bust; text explicativ cu slove albe: *IS HS*; datarea la capătul crucii Răstignirii, cu cifre mari, albe, caracteristice lui Pavel Zamfir.
Stare de conservare: mediocră

78. Cruce de mână (inv. nr. Et. 13716)
25x14 cm; traforuri în scări, mâner plat
Probabil **Ilie II Poienaru din Laz**, **1905**
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus în picioare, cu mâinile pe piept; pe braţul scurt, bust, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul. O floare şi raze albe sugerează pogorârea Sf. Duh; fără text explicativ.
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce, de o parte şi de alta Maica Domnului şi Sf. Ioan; soarele şi luna prezente la scena Răstignirii; text explicativ cu slove albe, în partea superioară: *Is Hs*; datarea sub picioarele lui Iisus, cu cifre albe.
Stare de conservare: bună

79. Cruce de mână (inv. nr. Et. 13717), ***fig. 42***
27x13,5 cm; traforuri, elemente vegetale; mâner rotund
Secolul XX
Provenienţa: ***Galda de Sus***, Bregaru Florica
Nepictată, băiţuită
Stare de conservare: bună

80. Cruce de mână (inv. nr. Et. 13879), ***fig. 27***
23,5x16,5 cm; traforuri, bulbi, mâner plat
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), **1899**
Provenienţa: necunoscută
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus botezat cu apă, deasupra Sf. Duh, pogorât sub forma unui porumbel. Pe braţul scurt, Sf. Ioan şi îngerul, bust; text cu slove negre: *Botezu.*
Faţa 2: Iisus răstignit; alături de el Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust; deasupra crucii, soarele, luna şi potirul; datarea cu cifre negre, la baza crucii Răstignirii.

Stare de conservare: medie

81. Cruce de mână (inv. nr. Et. 13990)
27x14 cm; traforuri, mâner plat; negrunduită
Pavel Zamfir din Laz (atribuire), **1892**
Proveniență: necunoscută
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus în picioare, cu mâinile împreunate pe piept, cu picioarele pe piatra lui Satan. Deasupra capului său porumbelul, simbol al Duhului Sfânt; de o parte şi de alta a lui Iisus, Sf. Ioan şi îngerul redaţi bust, pe braţul scurt al crucii; text explicativ cu slove negre: *Botez.*
Faţa 2: Iisus pironit pe o cruce colorată cu vişiniu; deasupra acesteia o filacteră neagră; alături de el, Maica Domnului şi Ioan, bust, cu mâinile în rugă; text cu slove albe: *Is Hs*; datarea la partea inferioară, cu cifre albe.
Stare de conservare: bună

82. Cruce de mână (inv. nr. Et. 13994), ***fig. 36***
46x19,5 cm; traforuri, frunze traforate; mâner rotund
1869
Proveniență: colecţia Olea, Cib
Repictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus, cu mâinile încrucişate pe piept, primeşte botezul de la Sf. Ioan; îngerul e surprins la extremitatea dreaptă a braţului scurt, într-un moment de pioşenie; în partea superioară, Sf. Duh sub forma unui porumbel; text cu slove roşii: *Botezul*.
Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară, soarele şi luna; text cu slove roşii: *Is Hs Nika*; datarea la baza crucii răstignirii, cu cifre roşii.
Stare de conservare: bună

83. Cruce de mână (inv. nr. Et. 13995)
33,5x19,5 cm; traforuri, bulbi la capetele braţelor, mâner rotund; negruduită
A doua jumătate a secolului XIX
Proveniență: colecţia Olea, Cib
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, cu mâinile încrucişate pe piept; de o parte şi de alta, bust, îngerul şi Sf. Ioan Botezătorul; în partea superioară, Sf. Duh sub forma unui porumbel.

Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară, soarele şi luna.
Stare de conservare: medie

84. Cruce de mână (inv. nr. Et. 13996)
29x12 cm; traforuri, frunze traforate; mâner rotund
Începutul secolului XX
Proveniență: colecţia Olea, Cib
Pictată pe o singură faţă: *Răstignirea lui Iisus*; pe braţul lung, Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota, în partea superioară, Ochiul lui Dumnezeu; pe braţul scurt, bust, apare doar Maica Domnului; cealaltă extremitate, cu reprezentarea Sf. Ioan, s-a pierdut; text cu litere latine negre doar pe filactera de pe crucea răstignirii; pe cealaltă faţă crucea a fost vopsită cu albastru, la extremităţile braţelor notându-se cu albastru iniţialele IS HS NI CA.
Stare de conservare: mediocră

85. Cruce de mână (inv. nr. Et. 13997), ***fig. 34***
28x16,5 cm; traforuri în scări; mâner rotund
Prima jumătate a secolului XIX
Proveniență: colecţia Olea, Cib
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Maica Domnului*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, cu o ştergar roşu în jurul şoldurilor; de o parte şi de alta, bust, Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul; în partea superioară, Sf. Duh sub forma unui porumbel alb; inscripţii cu litere şi slove de culoare albă: *Io[an]*, *Bo[tezul] Domn[ului]*.
Faţa 2: Maica Domnului, în picioare; pe braţul scurt, heruvimi.
Stare de conservare: mediocră; scene greu lizibile, stratul pictural desprins

86. Cruce de mână (inv. nr. Et. 13998)
16x14 cm; traforuri, bulbi la capetele braţelor; mânerul pierdut
A doua jumătate a secolului al XIX-lea
Proveniență: colecţia Olea, Cib
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*; starea de conservare a picturii nu permite identificarea în întregime a scenelor şi a textelor însoţitoare.
Stare de conservare: mediocră

87. Cruce de mână (inv. nr. Et. 13999)
16x14 cm; traforuri, bulbi la capetele braţelor; mâner rotund
Secolul XIX
Provenienţa: colecţia Olea, Cib
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus, cu mâinile încrucişate pe piept, primeşte botezul de la Sf. Ioan; îngerul e surprins la extremitatea dreaptă a braţului scurt, în mână cu ştergarul alb; în partea superioară, Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel; text explicativ cu slove albe: *Botezu lui Hs*.
Faţa 2: Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; pe braţul scurt, bust, Maica Domnului şi Sf. Ioan; în partea superioară soarele şi luna; text explicativ cu slove albe: *Răstignirea lui Hs***.**
Stare de conservare: stabilă

88. Cruce de mână (inv. nr. Et. 14004)
27,5x15 cm; traforuri în scăriţe
Centrul Laz, **19[??]**
Provenienţa: colecţia Olea, Cib
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus în apa Iordanului, botezat de Sf. Ioan, redat bust; în stânga lui Iisus, tot bust, îngerul cu ştergarul în mâini.
Faţa 2: Iisus răstignit pe cruce, de o parte şi de alta Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust; text explicativ: *Is Hs,* cu slove negre, în partea superioară
Stare de conservare: precară

89. Cruce de mână (inv. nr. Et. 14311)
24,5x15,5 cm; traforuri, bulbi rotunzi la capete braţelor; mâner rotunjit
Ilie Il Poienaru din Laz (atribuire), **1904**
Provenienţa: ***Ampoiţa***, Bondea Ileana
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele în apa Iordanului, pe piatra lui Satan, deasupra Sf. Duh pogorât sub forma unui porumbel (pe braţul lung); Sf. Ioan Botezătorul şi îngerul cu ştergarul pe braţul scurt, redaţi bust; text explicativ cu slove negre: *Botezu.*
Faţa 2: Iisus răstignit; crucea pe care este pironit este chiar suportul de lemn, zugravul renunţând la desenarea acesteia, fără a uita însă filactera, colorată cu maro; de o parte şi de alta, Maica Domnului şi Sf. Ioan, bust, cu mâinile în rugă; text explicativ la partea superioară, cu slove mari, albe: *Is Hs;* datarea cu cifre mari, negre, la partea

inferioară.
Stare de conservare: bună

90. Cruce de mână (inv. nr. Et. 14468), ***fig. 44***
26x11,5 cm; traforuri, elemente vegetale; mâner rotund
Secolul XX
Proveniență: ***Bistra***, Ispas Felicia
Nepictată, băiţuită
Stare de conservare: bună

91. Cruce de mână (inv. nr. Et. 14487)
27,5x11,5 cm; lemn, traforuri, elemente vegetale; mâner rotund
Secolul XX
Proveniență: ***Bistra***, Gligor Petru
Nepictată, băiţuită
Stare de conservare: bună

92. Cruce de mână (inv. nr. Et. 14948)
26,5x13,5 cm; traforuri în scăriţe, mâner plat
Centrul Laz, **1909**
Proveniență: ***Costeşti***, Pantelanu Maria
Pictată pe ambele feţe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Faţa 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan, botezat de Ioan, redat bust pe braţul scurt al crucii; de cealaltă parte a lui Iisus, îngerul; Duhul Sfânt pogorât sub forma unui porumbel, la partea superioară a braţului lung; fără text explicativ.
Faţa 2: Iisus pironit pe cruce (nedesenată); de o parte şi de alta Maica Domnului şi Sf. Ioan bust, cu mâinile în rugă; text explicativ în partea superioară, cu slove mari, albe: *IS HS*.
Stare de conservare: bună

93. Cruce de mână (inv. nr. Et. 15886)
26,5 x 7,5 cm; traforuri, mâner rotund, cu incizii geometrice
Sfârşitul secolului XIX – începutul secolului XX
Proveniență: donaţie Departamentul Sinistraţi Alba
Crucea a fost aurită pe ambele părţi.
Stare de conservare: mediocră, lipseşte o parte a braţului scurt

94. Cruce de mână (inv. nr. Et. 20410)
24,5x12,5 cm; traforuri la capetele crucii, mâner plat

Aurel Rodean din Laz (atribuire), prima jumătate a secolului XX
Proveniență: donație Institutul Român pentru Relațiile cu Străinătatea
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea*
Fața 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan, cu mâinile împreunate pe piept, așteptând botezul de la Ioan, redat bust pe brațul scurt, alături de înger; Sfântul Duh pogorât sub forma unui porumbel imens.
Fața 2: Iisus pironit pe cruce, alături de el Maica Domnului și Sf. Ioan redați bust; în fundal, dealurile din jurul Ierusalimului.
Stare de conservare: bună

95. Cruce de mână (inv. nr. Et. 20680)
26,5x15,5 cm; traforuri și bulbi, mâner rotunjit
Centrul Laz, **1894**
Proveniență: ***Alba Iulia***, Sas Ana (achiziționată de la Valea Vințului)
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Iisus în apele Iordanului, primește botezul de la Sf. Ioan, redat bust, pe brațul scurt; în partea opusă îngerul; deasupra Sf. Duh, pogorât sub forma unui porumbel; text explicativ cu slove negre: *Botez.*
Fața 2: Iisus pironit pe cruce, alături de el Maica Domnului și Sf Ioan bust; deasupra crucii, soarele și luna; fără text explicativ; datarea cu cifre negre, deasupra dealu-rilor ce sugerează Golgota.
Stare de conservare: bună

96. Cruce de mână (inv. nr. Et. 21019)
17x15,5 cm; traforuri; mânerul lipsește; negrunduită
1907
Proveniență: ***Alba Iulia***, Elena Sabău
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Iisus, cu mâinile încrucișate pe piept, primește botezul de la Sf. Ioan; îngerul e redat la extremitatea dreaptă a brațului scurt; în partea superioară, Sf. Duh pogoară sub forma unui porumbel; cu slove negre, denumirea scenei: *Botez*.
Fața 2: Iisus răstignit pe crucea de pe Golgota; alături, pe brațul scurt, Maica Domnului și Sf. Ioan; în partea superioară, soarele, luna și potirul; datarea la baza crucii răstignirii, cu cifre negre.
Stare de conservare: mediocră

97. Cruce de mână (inv. nr. Et. 21428)
31,5x16 cm; traforuri, mâner rotund
Simion Poienaru din Laz (atribuire), **1858**

Proveniență: ***Hăpria***
Pictată pe ambele fețe: *Botezul lui Iisus / Răstignirea lui Iisus*
Fața 1: Isus, cu picioarele în apa Iordanului, cu mâinile încrucișate pe piept, botezat de Ioan, redat bust pe brațul scurt al crucii (partea stângă), în partea dreaptă îngerul, în mâini cu un ștergar alb; scena este vegheată de Sf. Duh redat sub forma unui porumbel alb; inscripția cu denumirea temei, pe brațul scurt al crucii, cu slove negre: *Botezul.*
Fața 2: Iisus pironit pe cruce, alături de el Maria și Sf. Ioan, redați bust, cu mâinile în rugă. La capătul crucii; inscripție cu slove negre, ilizibile, pe filactera de la capătul crucii; deasupra filacterei, cu slove albe, probabil inițialele numelui lui Iisus; datarea, la baza crucii, cu cifre albe.
Stare de conservare: mediocră, desprinderi ale stratului pictural
Bibliografie: Hărdălău 1981, p. 411

98. Cruce de mână (inv. nr. F 8996 A)
27x17 cm; traforuri la capetele crucii, mâner plat
Pavel Zamfir din Laz (atribuire), **1883**
Proveniență: ***Vinerea***
Pictată pe ambele fețe: *Botezul / Răstignirea*
Fața 1: Iisus cu picioarele pe piatra lui Satan, cu mâinile împreunate pe piept, așteptând botezul de la Ioan, redat bust pe brațul scurt, alături de înger; Sfântul Duh pogorât sub forma unui porumbel conturat cu alb.
Fața 2: Iisus pironit pe cruce; alături de el Maica Domnului și Sf. Ioan redați bust; deasupra crucii Răstignirii, cu slove mari, albe: *IS HS*; la baza crucii, datarea, cu cifre albe.
Stare de conservare: stabilă

99. Cruce pectorală (inv. nr. Et. 10830), ***fig. 53***
10,5x5,5 cm
Secolul XIX
Proveniență: ***Craiva***, Suciu Cornel
Incizii geometrice; inițialele *Is Hs Nika*.
Stare de conservare: mediocră

100. Cruce-pomelnic (inv. nr. 13989), ***fig. 48***
50 x15,5 cm; traforuri
Proveniență: colecția Olea, Cib
Nepictată; reprezentarea lui Iisus e doar incizată; deasupra, inițialele

IS HS.
Stare de conservare: mediocră, lipseşte o parte a braţului scurt
Bibliografie: Dumitran (coord.) 2002, p. 68 (considerată cruce de prestol)

Tabel sinoptic

centrul artistic	numele zugravului	piese		
		nr.	**datate**	**semnate**
Abrud	Simion Silaghi	5		
				Total 5
Feisa	Popa Nicolae	1		
	Vasile Ban	1		
	Zugrav neidentificat	2		
				Total 4
Lancrăm	Zugrav neidentificat	1		
				Total 1
Laz	Simion Poienaru	1	1	
	Toma Poienaru	4	4	
	Partenie Poienaru	1	1	
	Pavel Zamfir	4	4	
	Ilie I Poienaru	11	7	
	Ilie II Poienaru	5	4	
	Aurel Rodean	3	1	
	Zugrav neidentificat	30	19	
	Total datate		*40*	
				Total 59
Centru neidentificat		30	6	
				Total 30
Centru necunoscut	Giura Vasile	1	1	1
				Total 1

De la inventarul parohiei …

localitatea	biserica	anul	nr.	valoarea
Acmariu	ortodoxă, lemn	1927[1]	4	
Alba Iulia – Maieri I	ortodoxă, zid	1880[2]	3	2 fl. 1 fl. 50 cr. 80 cr.
Alba Iulia – centru	ortodoxă, zid	1881[3]	5	49 fl. 15 cr.
Alba Iulia – Lipoveni	greco-catolică, zid	1881[4]	1	6 fl.
Albac	vechea biserică de lemn			
Almaşu Mare – Joseni	ortodoxă, zid			
Almaşu Mare – Suseni	ortodoxă, zid	1912[5]	5	
Ampoiţa	ortodoxă, zid	1881[6]		1 fl.

[1] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Acmariu*, acte inv., dos. 1/1927, f. 89v.
[2] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4292, doc. 58.
[3] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4289, doc. 21.
[4] ANDJA, fond *Parohia Greco-Catolică Alba Iulia-Lipoveni,* acte inv., dos. 1/1881, f. 9r.
[5] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Almaşu Mare-Suseni*, dos. 1/1912, f. 83r.
[6] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4321, doc. 3.

… la patrimoniu cultural

descriere	patrimoniul actual
cruci 1 de fier, 3 de lemn (2 bune, 2 vechi)	
o cruce mare niagra cu Răstignirea, ce să pune în Vineria mare înaintea mormântului lui Hristos, dăruită de un creştin bun; o cruce de lemn săpată frumos şi îmbrăcată în pleu; o crucsulica mica de argint, pintru miruit	
una cruce de argint aurită, provăzută cu petri şi dantele de argint sculptate în lemn, în multe prasnice împărătesci de preste an, 40 fl; una cruce în care e sculptat botezul Dlui, de o parte, er de alta restignirea, legată în argint, 7 fl; una cruciuliţă de argint sub pedestal, 95 cr; alta cruce de lemn neagră ptru înmormentări, 1 fl; alta cruce de lemn simplă, 20 cr.	
una cruce de argintu suflată cu auru, învechită	
	2 cruci de mână[7]
	o cruce de iconostas[8]; o cruce de mână[9]
cruci 4 d[ă]r[a]b[e] vech[i], 1 nouă	o cruce de iconostas, cu o molenie[10]
cruci în preţiu de 1 fl.	

[7] Simion Silaghi, sfârşitul secolului XVIII.
[8] Toma Poienaru din Laz (atribuire); datată 1874
[9] Databilă în secolul XIX
[10] Simion Silaghi (atribuire), 1829 (***fig. 1***); Rustoiu, Băjenaru, Dumitran, Szőcs 2008, p. 22.

Baia de Arieş	ortodoxă	1872[11]	3	12 fl.
Balomir	ortodoxă, zid			
Băcăinţi	ortodoxă, zid			
Bărăbanţ	greco-catolică, zid	1868[12]		
Brădet	ortodoxă, zid		2	
Brădeşti	ortodoxă, zid	1872[13]	6	3 fl.
Brăzeşti	ortodoxă, lemn	1872[14]	7	10 fl.
		1879[15]	7	10 fl.
Bedeleu	ortodoxă	1872[16]	3	3 fl.
		1879[17]	3	3 fl.
Boz	greco-catolică, lemn	1864[18]	2	
		1890[19]	1	10 fl.[20]

[11] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 66v.
[12] ANDJA, fond *Parohia greco-catolică Bărăbanţ*, acte inv., dos. 3/1868, f. 3r.
[13] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 11.
[14] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 78v.
[15] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 110v.
[16] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 74v.
[17] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 108v.
[18] ANDJA, fond *Protopopiatul Greco-Catolic Sebeş. Parohia Boz*, acte inv., dos. 1/1864-1890, f. 5r.
[19] ANDJA, fond *Protopopiatul Greco-Catolic Sebeş*. *Parohia Boz*, acte inv., dos. 1/1864-1890, f. 247r.
[20] Împreună cu sfeşnicele.

3 cruci din lemnu, daruite	
	2 cruci de tetrapod[21]
	cruce de altar cu icoane molenii[22]
icone ordinarie de totu suntu destule şi cruci asemenea	
	cruce de tetrapod, cu molenii[23]; o cruce de mână[24]
6 cruci de lemnu [procurate] prin parochieni	
7 cruci din lemnu, din contribuiri	
7 cruci, [parte cumpărate] din lada biser[icii], parte din contr[ibuiri benevole]	
3 cruci de lemnu [procurate] din lada bisericii	
3 cruci de lemnu [procurate] din lada biserici[i]	
pe pristolu o cruce de lemnu, 1 cruce de lemnu pe tetrapodu	
în altariu, prestolu de zidu, pre care se află 1 cruce şi 4 sfeşnice	

[21] Ioan Opruşan din Orăştie, 1907; cea de-a doua atribuită aceluiaşi zugrav, datată 1899.
[22] Toma Poienaru din Laz, 1862; Fleşer, Rustoiu, Dumitran 2005, p. 14.
[23] A doua jumătate a secolului XIX.
[24] Nepictată, secolul XX.

Bucerdea Vinoasă	ortodoxă, zid	1872[25]	2	50 creiţari
	greco-catolică, zid	1894[26]	3	1 fl.
		1929[27]	2	30 lei[28]
Cărpeniş (Roşia Montană)	ortodoxă, zid	1911[29]	3	69 fl.
Cărpiniş (Sebeş)				
Câlnic	ortodoxă, zid	1941[30]	4	
Certege	ortodoxă, lemn			
Ceru-Băcăinţi	ortodoxă, zid			
Cetatea de Baltă				
Cib				
Ciugud	ortodoxă	1905[31]	6	6 cor.
		1925[32]	3	
		1941[33]		
Cheia Râmeţului	ortodoxă, lemn	1872[34]	3	3 fl.
Coşlariu				

[25] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 1.
[26] ANDJA, fond *Parohia Greco-catolică Bucerdea Vinoasă*, dos. 1/1894, f. 1r.
[27] ANDJA, fond *Parohia Greco-catolică Bucerdea Vinoasă*, dos. 1/1929, f. 62r.
[28] Împreună cu „2 luminare" şi „2 clopoţiele".
[29] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Cărpiniş*, acte inv., dos. 1/1911, p. 3r.
[30] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş,* acte inv., dos. 2/1941, f. 14v.
[31] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Limba (filia Ciugud)*, acte inv., dos. 1/ 1905, f. 2.
[32] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Limba (filia Ciugud)*, acte inv., dos. 1/ 1925, f. 2.
[33] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Limba (filia Ciugud)*, acte inv., dos. 2/ 1941, f. 16.
[34] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc 20.

2 cruci de lemnu, [când şi prin cine s-au procurat] nu sa ştie	3 cruci de mână în muzeul parohiei[35]
în altariu o cruce în preţiu de 80 cr; în nae 2 cruci mici de lemn, în 20 cr.	
2 cruci	
1 cruce de argint China, fără scaun, [în valoare de 30 fl], 1 de argint cu scaun [în valoare de 35 fl], 1 de lemn a 1 cor.	
	cruce de procesiune[36]
4 cruci	2 cruci de mână[37]; 2 cruci de prapor[38]
	o cruce de mână[39]
	o cruce de altar[40]
	o cruce de tetrapod[41]
	3 cruci de mână, păstrate la casa parohială[42]
2 cruci de pleu, 4 coroane; 4 cruci de lemn, 2 coroane	
trei cruci la prapori	
cruci de lemn şi tinichea	
3 cruci de lemnu, [cându şi prin cine s-au procuratu] nu se stie	o cruce de tetrapod[43]
	două cruci de iconostas[44]; o cruce cu postament[45]

[35] Centrul Laz, a doua jumătate a secolului XIX (două), începutul secolului XX.
[36] Simion Poienaru din Laz, 1835.
[37] Centrul Laz; 1901, 191[?].
[38] Centrul Laz, 1908, 1909.
[39] Simion Silaghi (atribuire).
[40] Lemn cioplit (***fig. 56***); actualmente în expoziţia etnografică.
[41] Popa Nicolae din Feisa (atribuire) (***fig. 10***).
[42] Ilie I Poienaru din Laz (două) şi Aurel Rodean.
[43] Secolul XIX (***fig. 32***).

Cricău	ortodoxă, zid	1872[46]	3	3fl.
Cristeşti (Dealu Geoagiului)	ortodoxă, lemn	1872[47]	6	10 fl. 50 cr.
		1882[48]	6	
Cugir				
Cut				
Daia Română	ortodoxă, lemn	1872[49]	5	
	greco-catolică, zid	1867[50]	1	
Deal	ortodoxă, zid	1880[51]	7	7 fl. 90 cr.
		1931[52]	1	
Draşov	greco-catolică, zid	1864[53]	1	
Drâmbar	ortodoxă, lemn	1859[54]	1	
		1903[55]	1	

[44] Toma Poienaru din Laz (atribuire), 1868; Ilie I Poienaru din Laz, a doua jumătate a secolului XIX.
[45] Vasile Ban din Feisa (atribuire), începutul secolului XIX.
[46] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 2.
[47] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc 6.
[48] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4313, doc 1.
[49] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 93/1872, f. 2.
[50] ANDJA, fond *Protopopiatul Greco-Catolic Sebeş*, acte inv., dos. 1/1818-1875, f. 115v.
[51] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Deal*, acte inv., dos. 1/1880, f. 5r.
[52] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Deal*, acte inv., reg. 4/1903-1950, f. 81v.
[53] ANDJA, fond *Protopopiatul Greco-Catolic Sebeş*, acte inv., dos. 1/1829-1879, f. 20r.
[54] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 102/1859, f. 2.

3 cruci de lemnu, [mărimea] 4 coţi, [procurate] din cassa biserici[i]	o cruce pe tetrapod[56]
6 cruci de lemn, 2 mari, 4 mici [când şi prin cine s-au procurat] nu se scie	o cruce de tetrapod[57]
doue cruci de lemn a 2 fl. şi a 1 fl. 50; patru cruci mici a 30 cr., de lemn	
	2 cruci de iconostas[58]; 2 cruci de mână[59]
	3 cruci de mână[60]
cruci de lemnu, zugrăvite, 5	o cruce de mână, în expoziţia etnografică[61]
pre prestolu o cruce lemnu tare veche	icoanele molenii, păstrate la Muzeul Naţional al Unirii
2 cruci de lemnu pe masa altarului, a 50 cr., 3 cruci mari de lemnu în altariu şi în biserică, a 2 fl., 2 cruci de lemn, de mână, a 20 cr.	3 cruci de mână, în expoziţia etnografică[62]
s-a instalat o troiţă în tinda femeilor, realizată de meşterul local Gheorghe Petru	
prestolu de zidu, cu o cruce şi 4 fesniciri	
cruce, una	o cruce de iconostas cu icoane molenii[63]; o cruce de mână[64]
15. IX, s-au cumpăratu 4 candele şi 2 sfeşnice şi o cruce cu 42 cor. 60 fileri	

[55] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Drâmbar*, reg. D2/1900-1921, f. 6v (Jurnalul de casă al parohiei).
[56] Datată 1847.
[57] Gheorghe Zugravul, fiul lui Iacov (atribuire) (***fig. 7***).
[58] Toma Poienaru din Laz (atribuire), 1864; Ilie I Poienaru din Laz, 1874. Păstrate la Palatul Copiilor şi Elevilor.
[59] Aurel Rodean din Laz, 1928; centrul Laz, 1877.
[60] Centrul Laz.
[61] Centrul Laz, sfârşitul secolului XIX.
[62] Centrul Laz, una datată 191[0].
[63] Simion Poienaru din Laz (atribuire), 1836; Rustoiu 2008, p. 127, fig. 5.
[64] Aurel Rodean din Laz, prima jumătate a secolului XX.

Doştat	greco-catolică, zid	1869[65]	1	
Dumbrava-Marga	ortodoxă, zid	1901[66]	8	15 cor.
Dumitra	greco-catolică, lemn	1869[67]	1	
		1930[68]	7	100 lei
Fărău	ortodoxă, lemn		1	
Feneş	greco-catolică, zid	1940[69]		
Galda de Sus	ortodoxă, zid			
Găbud	ortodoxă, lemn			
Găureni	ortodoxă, zid	1872[70]	2	30 cr.

[65] ANDJA, fond *Protopopiatul Greco-Catolic Sebeş. Parohia Doştat*, acte inv., dos. 1/1858-1880, f. 40r.
[66] Arhiva Parohiei Ortodoxe Dumbrava-Marga, inventar pe anul 1901, nefilat.
[67] ANDJA, fond *Parohia Greco-Catolică Dumitra*, acte inv., dos. 1/1869, f. 7v.
[68] ANDJA, fond *Parohia Greco-Catolică Dumitra*, acte inv., dos. 1/1930, f. 20r.
[69] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Feneş*, acte inv., dos. 1/1940, f. 1v.
[70] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 9.

pre prestolu una cruce de lemnu	
4 cruci de lemn în oltariu, 7 cor. 50 fil.; 4 cruci de lemn în biserică, 7 cor. 50 fil.	o cruce de iconostas cu icoane molenii[71]; 2 cruci de tetrapod[72]; 2 cruci de mână[73]; 1 cruce de prapor[74]
pe prestolu 2 feşnice, cutia şi una cruce	
7 cruci mici: 1 de metal, 4 de lemn şi 2 din sticlă	
	o cruce de altar[75]
nici o cruce consemnată în inventar	
	două cruci de mână[76]
	cruce de iconostas cu icoane molenii[77]; două cruci de tetrapod[78]; două cruci cu postament[79]; o cruce de prapor[80]; o cruce de mână[81]
2 cruci de lemnu, [procurate] prin contribuiri benevole	

[71] Pavel Zamfir din Laz (atribuire), 1877; Rustoiu 2008, p. 99, fig. 2.
[72] Pavel Zamfir (atribuire), 1883; Pavel Zamfir, 1894.
[73] Pavel Zamfir (atribuire), 1894; Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), 1897.
[74] Ilie I Poienaru (atribuire), 1894.
[75] Centrul Feisa, secolul XIX (***fig. 15***).
[76] Una de argint aurit, donată în 1645 de voievodul Matei Basarab; a doua, din lemn încastrat în metal, databilă în secolul XIX.
[77] Popa Nicolae din Feisa (***fig. 11***); Dumitran, Cucui 2008, p. 29, fig. 49.
[78] Popa Nicolae din Feisa (atribuire) (***fig. 8***); Vasile Ban din Feisa (atribuire) (***fig. 86***).
[79] Vasile Ban din Feisa (atribuire), una datată 1819 (***fig. 13***); Dumitran, Cucui 2008, p. 140-141.
[80] Popa Nicolae din Feisa (atribuire); Dumitran, Cucui 2008, p. 132-133.
[81] Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), 1905.

Gârbova (Sebeş)	ortodoxă, lemn	1872[82]	2	4 fl.
Geoagiu de Sus	ortodoxă, zid	1872[83]	6	21 fl.
Geogel	ortodoxă, lemn		1	
Glod	ortodoxă, zid		1	
Hădărău	ortodoxă, zid	1872[84]	6	12 fl.
		1879[85]	6	20 fl.
Hăpria	ortodoxă, lemn			
Ighiu	ortodoxă, zid	1872[86]	3	60 cr.
	greco-catolică, zid	1875[87]	4	
		1908[88]	2	30 cor.
Ighiel	ortodoxă, zid	1872[89]	4	90 cr.
Izvorul Ampoiului	ortodoxă, zid	1942[90]	5	

[82] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Gârbova*, acte inv., dos. 1/1872, f. 20v.
[83] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc 3.
[84] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 98v.
[85] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 124v.
[86] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 15.
[87] ANDJA, *Parohia Greco-Catolică Ighiu*, acte inv., dos. 1/1875, f. 99.
[88] ANDJA, *Parohia Greco-Catolică Ighiu*, acte inv., dos. 1/1908, f. 2v.
[89] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc 5.
[90] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Izvorul Ampoiului*, reg. 1/1936-1950, f. 29r.

2 cruci, una [de] aramă, una de lemn, s-au cumpărat din banii bisericii	
1 de lemnu pre prestolu, mare, 5 de lemnu mici, [procurate] prin parohieni, anulu nu se scie	
	o cruce de procesiune[91]
	o cruce de iconostas[92]; o cruce de mână[93]
6 cruci de lemnu, [procurate] din casa bisericei	
6 cruci din lemnu, zugrăvite, 2 mari, 4 mici	
	o cruce de iconostas[94]; o cruce de mână[95], păstrate la Muzeul Naţional al Unirii
3 cruci de lemnu, [cându şi prin cine s-au procurat] nu sa ştie	
cruci manuale: una de metalu cu petre şi trei de lemnu (doue noua, una vechia, vopsită)	
cruci manuale de metal, una cu petrii, alta de aramă masivă, 1 pre fruntarul altarului, de plev	
4 cruci de lemnu, [cându şi prin cine s-au procuratu] nu sa ştie	2 cruci de mână[96]
în altar 4 cruci, în pronaos 1 cruce	o cruce de iconostas cu icoane molenii[97]

[91] Secolul XIX (***fig. 33***).
[92] Stuchly Ferencz, 1847 (***fig. 29***).
[93] Aurel Rodean din Laz (atribuire).
[94] Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), 1878.
[95] Simion Poienaru din Laz (atribuire), 1858.
[96] Ilie II Poienaru din Laz (atribuire); a doua, sculptată, databilă în secolul XX.
[97] Toma Poienaru din Laz (atribuire), 1862.

Lancrăm	ortodoxă, zid	1860[98]	7	
		1889[99]		5 fl. 50 cr.
Laz	ortodoxă, zid	1854[100]	1	
Lătureni	ortodoxă	1879[101]	7	7 fl.[102]
Loman	ortodoxă, lemn	1898[103]	5	2 fl.
Lunca	ortodoxă	1872[104]	4	12 fl.
		1879[105]	4	8 fl.
Lunca Largă	ortodoxă, lemn	1872[106]	2	3 fl.
		1879[107]	5	8 fl.
Lupşa	ortodoxă, zid	1872[108]	3	6 fl. 60 cr.
		1879[109]	6	3 fl.
Măgina	ortodoxă, zid	1881[110]		2 fl. 80 cr.

[98] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 119/1860, f. 2.
[99] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Lancrăm*, reg. 2/1881-1895, f. 34r.
[100] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 150/1854, f. 2.
[101] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 128v.
[102] 6 florini crucile de lemn, 1 florin cea de metal.
[103] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Loman*, acte inv., dos. 1/1898, f. 68v.
[104] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 100v.
[105] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 137v.
[106] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 135r.
[107] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 179r.
[108] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 105v.
[109] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 146 v.
[110] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4315, doc. 5.

cruci de metal 1 şi 6 de lemnu	
pentru zugrăvirea unei cruci în progadie	
1 cruce zugrăvită	
7 cruci , 6 de lemnu, 1 de feru, [procurate] de mai mulţi binefăcători din parochieni	
5 cruci de lemn, mici	9 cruci de mână[111], în colecţia Stancu
4 cruci din lemnu, [procurate] prin mai mulţi ben[e]făc[ă]tori din parochieni	
4 cruci de lemnu [procurate] din contribuiri	
2 cruci de lemn, [procurate] din lada biserici[i], din 1869	o cruce de mână[112]
5 cruci de lemnu, de la mai mulţi benevoitori	
3 cruci de lemnu, [procurate] din lada bisericei	
6 cruci de lemnu, [procurate prin] comuna bisericească	
cruci în sumă de 2,80 fl.	

Ilie Costea din Lancrăm, detaliu la fig. 91.

[111] Simion Poienaru din Laz (atribuire), 1857; 1866; Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), 1879; 1891; centrul Laz, a doua jumătate a secolului XIX (3 bucăţi), 1905 şi începutul sec. XX.
[112] Secolul XIX.

Mesentea	ortodoxă, zid	1872[113]	4	2 fl.
Meteş	ortodoxă, zid	1872[114]	3	1 fl.
Micoşlaca	ortodoxă, lemn			
Mihalţ	ortodoxă, zid	1872[115]	7	3 fl. 80 cr.
Mogoş-Mămăligani	ortodoxă, zid	1872[116]	6	5 fl.
Mogoş-Micleşti	ortodoxă, zid	1868[117]	5	8 fl.
		1872[118]	3	1 fl.
Muncel	ortodoxă, zid	1872[119]	5	10 fl. 2 fl. 3 fl. 3 fl.
		1879[120]	5	10 fl. crucea de argint, 8 fl. cele de lemn

[113] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4306, doc. 2, 3.
[114] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 7.
[115] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 10.
[116] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 12.
[117] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4317, doc. 3.
[118] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 11.
[119] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 109r.
[120] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 150v.

4 cruci de lemnu, [când şi prin cine s-au făcutu/procurat] nu se scie	o cruce de iconostas cu icoane molenii[121]
3 cruci de lemnu, [procurate] prin foştii preoţi, din lada bis[ericii]	
	o cruce de procesiune[122]; o cruce de tetrapod; o cruce de mână[123]
7 cruci de lemnu, [procurate] 1 prin Todor Selvasen, elialalte de poporeni	
6 cruci de lemnu, [când şi prin cine s-au procurat] nu se scie	
pe prestol, una cruce de plev, starea: ordinariu, 1 fl; în partia stângă a altariului, 2 cruci de lemnu pictorite, ordinariu, 2 fl; înaintea altariului, 1 cruce frumosu pictorită, de lemnu, 1 fl; pe tetrapod, 1 cruce de lemnu pictorită şi mare, 3 fl.	
3 cruci de lemnu, [când şi prin cine s-au procuratu] nu se stie	
1, argint de China [dăruită de] Popa Todoru şi Marie în 1868; 1 de lemn, [dăruită de] Piticu Ion; 1, lemn, [dăruită de] Pantie Ionuţiu; 2 de lemnu, [cumpărate] din lada biserici[i]	
5 cruci, 1 de argintu de China [de] 1/2 chilo, [procurată] în 1858 de Popa Todor şi Marie; 4 de lemnu, [procurate în] 1835 de Pitic Ion, Pantia Ionu, 2 nu-i cunoscutu	

[121] Stan Zugravul din Răşinari / Orăştie, 1781-1782.
[122] Gheorghe Zugravul, fiul lui Iacov (atribuire) (***fig. 80***).
[123] Ambele databile în secolul XIX.

Nădăştie	ortodoxă, zid	1872[124]	3	3 fl. 50 cr.
Noşlac	ortodoxă, lemn			
Oarda de Sus	ortodoxă, zid	1865[125]	6	
		1908[126]	9	24 cor.
		1911[127]	3	3 cor.
Oarda de Jos	ortodoxă, zid	1872[128]	1	2 fl.
Ocolişu Mare	ortodoxă, lemn	1872[129]	4	preţiul nu se ştie
		1879[130]	3	nu se scie preţiul
Ocolişu Mic	ortodoxă, lemn	1872[131]	4	8 fl.
		1879[132]	4	10 fl.
Ohaba	ortodoxă, lemn	1864[133]	6	

[124] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Nădăştie*, acte inv., dos. 1/1872, f. 1v.
[125] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 61/1865, f. 2.
[126] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Oarda de Sus*, acte inv., dos. 1/1908, f. 2v.
[127] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Oarda de Sus*, acte inv., dos. 1/1911, f. 56r.
[128] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc 14.
[129] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 112v.
[130] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 154v.
[131] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 119v.
[132] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 161v.
[133] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 47/1864, f. 2.

3 cruci de lemnu	
	o cruce de tetrapod[134]
cruci de lemnu 6, dintre cari 2 mai mari	
3 cruci mari pe tâmplă şi la femei, 18 coroane; 6 cruci mai mici de lemn, 6 coroane[135]	
3 cruci de lemn a 1 cor.	
1 cruce de lemnu, [cumpărată] prin Michail Beanga la anul 1858	
4 cruci de lemnu, [procurate] prin comuna [bisericească]	
3 cruci din lemnu şi pre lemnu zugrăvite, [procurate] prin contribuiri benevole de la poporu	
4 cruci de lemn, [procurate] de mai mulţi binefăcători	
4 cruci dein lemnu, [procurate] de la bisereca	
cruci de lemnu, 6	

Ilie Costea din Lancrăm, detaliu la fig. 91.

[134] Centrul Feisa, sfârşitul secolului XIX.

[135] Jurnalul de casă al bisericii înregistrează în aprilie 1908: „s-a colectat pentru o cruce pe altarul bisericii 9 coroane 20 fileri" (ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Oarda de Sus*, reg. B1/1897-1923, f. 18v).

Pâclişa	ortodoxă, zid	1872[136]	3	50 cr. 20 cr. 20 cr.
		1903[137]	5	26 fl. 40 cr.
		1948[138]	6	550 lei
Petreşti	ortodoxă, zid	1855[139]	3	
Pianu de Sus	ortodoxă, lemn		2	
Poiana Ampoiului	ortodoxă, zid	1872[140]	3	80 cr.
		1925[141]	5	500 lei
Poiana Vadului	ortodoxă, zid			
Ponor	ortodoxă, zid	1872[142]	6	3 fl.

[136] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 15.
[137] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Pâclişa*, acte inv., dos. 1/1903, f. 2r.
[138] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Pâclişa*, acte inv., dos. 1/1948, f. 167v.
[139] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 36/1855, f. 2.
[140] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 8.
[141] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Poiana Ampoiului*, reg. B4/1913, 1923-1930, f. 34v.
[142] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 16.

3 cruci de lemnu, 1 [din] 1847 dar[uită] de Ioan Costea din Lancrăm; 1 [din] 1868, dar[uită de] Dumitru Florea; 1 [din] 1872 dar[uită de] Ispasu Inurean	
O cruce de lemn în scaun de plev, dăruită de Ioan Costea din Lancrăm în 1847, 1 fl; o cruce mică de lemn, cu carea merge preotul la feştănii şi la îngropăţiuni, dăruită de Dumitru Florea în anul 1868, 40 cr; o cruce de argint de China pe prestol, cu răstignirea lui Christos, dăruită de preotul Nicolae Cado, 13 fl; o cruce mai mică de lemn zugrăvit, pe prestol, dăruită de parochul Nicolae Cado în anul 1901, 4 fl; o cruce mare neagră de lemn, cu Răstignirea, care la „slujba Patimilor" din joia mare se scoate din biserică spre închinare, dăruită de Ana Iancu lui Iacob, Maria Iosa lui Mihăilă, Sofia Purcar, văduvă, şi Maria Iosa lui Candin, născută Lupşa, în anul 1900, 8 fl.	
în sfântul altar 1 cruce argintată, foarte bună, 500 lei; 5 cruci de lemn pictate, bune, 50 lei	
doa cruci de lemnu; o cruce mare de pleu pentru turnu	o cruce de altar[143], în expoziţia enografică
	o cruce de iconostas cu icoane molenii[144]; o cruce pe uşile împărăteşti[145]
3 cruci de lemnu, [procurate] prin contribuiri benevole	
5 cruci [pentru] prapori	
	2 cruci de pomelnic[146]
6 cruci de lemnu, [candu s-au procuratu] nu se scie, prin parochieni	

[143] Începutul secolului XX.
[144] Savu Poienaru din Laz, 1809; Rustoiu 2008, p. 79.
[145] Ioan Morar din Laz (atribuire), 1860.
[146] 1745 (***fig. 50***); 1804 (***fig. 51***).

Poşaga de Jos	ortodoxă	1872[147]	4	5 fl.
		1879[148]	4	4 fl. 50 cr.
Poşaga de Sus	ortodoxă	1872[149]	4	3 fl.
		1879[150]	4	3 fl.
Purcăreţi	ortodoxă, zid	1880[151]	4	
		1916[152]	7	20 cor.
Răcătău	ortodoxă, zid	1886[153]	2	20 cr.
Răchita	ortodoxă, zid	1880[154]	3	3 fl. 50 cr. 25 cr.
Rădeşti	greco-catolică, lemn			
Râmeţ (Pleaşa)	ortodoxă, zid	1872[155]	3	2 fl.
Râpa Râmeţului	ortodoxă, zid	1872[156]	4	2 fl. 10 cr.

[147] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 36/1855, f. 125v.
[148] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 168v.
[149] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 127v.
[150] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 175v.
[151] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte inv., dos. 1/1880, f. 6v.
[152] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Purcăreţi*, acte inv., dos. 1/1916, f. 9v.
[153] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 131/1886, f. 2.
[154] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte inv., dos. 1/1880, f. 5r.
[155] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 18.
[156] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc 21.

4 cruci, tote 4 de lemnu, [procurate] prein comuna bisericească, nu se scie cându	
4 cruci, toate de lemnu, [cumpărate] prin comuna bisericească	
4 cruci, tote de lemnu, [procurate] dein lada bisericei, nu se scie cându	
4 cruci, toate 4 de lemnu, [procurate] din lada bisericei, nu se scie [când]	
o cruce mare de lemn, aşezată la icoana hramului, alte trei cruci pre prestolu	o cruce de altar cu icoane molenii[157]; o cruce de iconostas[158]
şapte cruci	
doa cruci de lemn pe prestol, în altariu, slabe, a 10 cr.	
o cruce de lemnu, o cruce de petra, o cruce de mână, de lemnu	2 cruci de iconostas[159], păstrate la Muzeul Naţional al Unirii
	o cruce de tetrapod[160]; 2 cruci de prapor[161]
3 cruci mici de lemnu, [cându şi prin cine s-au procurat] nu se scie	2 cruci de prapor[162]
4 cruci de lemnu, [cându şi prin cine s-au procurat] nu se scie	

[157] Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), cca 1880; Fleşer, Rustoiu, Dumitran 2005, p. 96.
[158] Centrul Laz, a doua jumătate a secolului XIX; Rustoiu 2008, p. 95, fig. 5.
[159] Partenie Poienaru din Laz, 1894 (***fig. 89***); zugrav anonim, a doua jumătate a secolului XVIII (***fig. 85***).
[160] Iacov din Răşinari / Feisa (atribuire), cca 1743 (***fig. 79***); Dumitran, Cucui 2008/b, p. 148-150.
[161] Sfârşitul secolului XVIII – începutul secolului XIX (***fig. 41***).
[162] Simion Silaghi (atribuire) (***fig. 6, 83***).

Runc	ortodoxă, lemn	1872[163]	4	15 fl.
		1879[164]	4	15 fl.
Sartăş	ortodoxă, lemn	1872[165]	2	2fl.
		1880[166]		8 fl.
		1916[167]		46 cor.
Sălciua de Jos	ortodoxă, lem	1872[168]	6	12 fl. 80 cr.
		1880[169]	5	15 fl.
		1889[170]	6	28 fl.
		1906[171]	7	45 cor.
	ortodoxă, zid	1910[172]		45 cor.
		1911[173]		65 cor.

[163] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 131v.
[164] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 144r.
[165] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş,* acte inv., dos. 1/1872, f. 143v.
[166] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sartăş,* acte inv., dos. 1/1880, f. 5r.
[167] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sartăş*, acte inv., dos. 1/1916, f. 38v.
[168] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 139v.
[169] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1882-1892, f. 12v.
[170] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1882-1892, f. 89v.
[171] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1895-1930, f. 16v.
[172] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1895-1930, f. 28v.
[173] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1895-1930, f. 32v.

4 cruci de lemn, 1 [donată de] Bufnea Ştefan [în] 1862, 1 [de] Bolborea Todor [în] 1858, 2 din lada biserici[i între] 1859-1861	3 cruci de mână[174]
4 cruci din lemnu, [procurate] de la mai mulţi ben[e]v[olenţi]	
2 cruci din lemnu	
cruci în valoare de 8 florini	
cruci în valoare de 46 de coroane	
6 cruci din lemnu, 4 mici, 2 mari	
5 cruci de lemnu a 3 florini	
5 cruci de lemnu a 3 florini; o cruce de argint de China, 13 florini, procurată prin contribuirile benevole din popor la a. 1889	
5 cruci de lemn a 4 coroane (20 coroane); una cruce de argint China, 24 coroane; una cruce de nichel mică, 1 cor.[175]	
cruci în valoare de 45 de coroane; o cruce de argint din China, luată de Dragoş Pavel, în valoare de 20 cor.	
cruci în valoare de 65 coroane; o cruce au donat-o Vlas Rusan şi Dan Dreguş Pavel, în preţ de 20 cor.	

[174] Secolul XIX.

[175] Despre această ultimă cruce se menţionase într-un inventar anterior că a fost donată de Dumitru Borza la 6 ianuarie 1904 (ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1895-1930, f. 13r).

Sălciua de Jos	ortodoxă, zid	1912[176]	3	30 cor.
		1914[177]	5	30 cor.
		1915[178]	4	30 cor.
		1917[179]	4	60 cor.
		1921[180]	4	30 lei
		1927[181]	7	130 lei
		1930[182]	7	130 lei
Sălciua de Sus	ortodoxă	1879[183]	8	18 fl.[184]
Sălişte (Cioara)	ortodoxă, lemn			
Sărăcsău	ortodoxă, zid	1866[185]		

[176] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1895-1930, f. 36v. În acest inventar se face şi menţiunea că „edificiul vechiu bisericesc s-a vândut pe calea licitaţiunei publice cu preţiul de 300 de coroane“ (*loc. cit.*, f. 35r).
[177] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1895-1930, f. 40v.
[178] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1895-1930, f. 44v.
[179] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1895-1930, f. 48v.
[180] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1895-1930, f. 62v.
[181] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1895-1930, f. 86r.
[182] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Sălciua de Jos*, acte inv., dos. 1/1895-1930, f. 96v.
[183] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 189v.
[184] 10 florini cele mari, 8 florini cele mici.
[185] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 53/1866, f. 2.

3 cruci, din cari 2 rupte, 30 cor.; una deja stricată, donată de Ilie Ioniciu Roşca, în valoare de 1 cor. 50 fil.	
5 cruci, [din care] doue stricate, 30 cor.	
4 cruci, [din care] 2 stricate, 30 cor.	
4 cruci, 2 din metal, 60 cor.	
4 cruci, dintre cari 2 din metal, 30 lei	
2 cruci mici de nichel, nouă, 70 lei (bună); 3 cruci mici de lemn, vechi, 40 lei (bunişoare); 1 cruce mică de lemn, veche, 10 lei (bunişoară); 1 cruce mică de tinichea, 10 lei (veche)	
cruci 7, valoare 130 lei	
8 cruci din lemnu, 5 mici, 5 mari[186], [procurate] de mai mulţi benefacătoriu	
	o cruce de altar[187]; o cruce de iconostas[188]; o cruce pe uşile împărăteşti[189]
inventarul nu menţionează nici o cruce	

Ilie Costea din Lancrăm, detaliu la fig. 91.

[186] Inventarul înregistrează „8 cruci”, dar când se precizează dimensiunea se menţionează că sunt „5 mari, 5 mici” !
[187] Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), a doua jumătate a secolului XIX.
[188] Simion Poienaru din Laz (atribuire), cca 1830; Rustoiu 2008, p. 88, fig. 5.
[189] Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), 1874; Rustoiu 2008, p. 86, fig. 2.

Săsciori	ortodoxă, zid	1872[190]	2	
		1880[191]	2	
Sânbenedic	ortodoxă, lemn			
Sebeş	greco-catolică	1864[192]	1	
		1914[193]	2	3 cor.
Sibişeni	ortodoxă, zid	1941[194]	2	
Strungari	ortodoxă, zid	1881[195]	3	2fl. 50 cr. 50 cr. 2 fl. 50 cr.
Subpiatră	ortodoxă, lemn	1872[196]	3	1 fl; 3 fl. 50 cr; 1 fl. 20 cr.
Şasa-Lupşa	ortodoxă, zid	1872[197]	4	18 fl.[198]
Şibot	troiţă			
Tău	ortodoxă, lemn			
Tăuţi	ortodoxă, zid	1872[199]	3	1 fl. 80 cr.
		1888[200]		

[190] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Săsciori*, acte inv., dos. 1/1872, f. 1v.
[191] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Săsciori*, acte inv., dos. 1/1880, f. 12r.
[192] ANDJA, fond *Protopopiatul Greco-Catolic Sebeş. Parohia Sebeş*, acte inv., dos. 1/1864, f. 24r.
[193] ANDJA, fond Protopopiatul *Greco-Catolic Sebeş. Parohia Sebeş*, acte inv., dos. 1/1818-1920, f. 158r.
[194] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte inv., dos. 2/1943, f. 263v.
[195] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte inv., dos. 1/1881, f. 6r.
[196] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 147v.
[197] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 155v.
[198] Împreună cu un chivot de lemn.
[199] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 23.
[200] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4322, doc. 5.

2 cruci, 1 de argintu, 1 de lemn, cumpărate din lada bisericii	
două cruci, una de lemn, alta de argint	
	o cruce de tetrapod[201] 3 cruci de prapor[202]
1 cruce de argintu	
2 cruci	
2 cruci de lemn, pictate [la] 1871	
o cruce pe masa altarului, de bacfort; o cruce de lemn de purtare; o cruce mare de lemn la icoana chramului	
3 cruci din lemnu	
4 cruci de lemn, dingevite, [procurate] prin comună în 1850	
	troiţă[203]
	o cruce cu postament[204]; o cruce de iconostas cu icoane molenii[205]
3 cruci de lemnu, [procurate] de la parochieni	
inventarul nu menţionează nici o cruce	

[201] Vasile Ban din Feisa (atribuire) (***fig. 12***); Dumitran, Cucui 2008/a, p. 138-139.
[202] Vasile Ban din Feisa (atribuire); Porfirie Şarlea din Feisa (atribuire) (***fig. 16-17***).
[203] Ilie I Poienaru din Laz, 1899; Rustoiu 2008, p. 142, fig. 3.
[204] Vasile Ban din Feisa (atribuire).
[205] Savu Poienaru din Laz (atribuire), între 1822-1829; Rustoiu 2008, p. 27, fig. 6.

Tibru	ortodoxă, zid	1872[206]	11	14 fl.
Ţelna	ortodoxă, zid	1872[207]	4	66 cr. 66 cr.
		1880[208]	4	66 cr.
		1920[209]	3	15 fl. 4 fl.
Valea Barnii	ortodoxă, zid	1862[210]	1	10 fl.
		1872[211]	7	10 fl.
Valea Geogelului	ortodoxă, lemn	1872[212]	4	6 fl.
Valea Inzelului	ortodoxă, lemn	1872[213]	4	2 fl.
Valea Lupşii	ortodoxă	1872[214]	4	15 fl. 60 cr.
		1879[215]	4	10 fl.
Vidolm	ortodoxă, lemn	1872[216]	3	3 fl.

[206] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 24.
[207] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 25.
[208] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Ţelna*, acte inv., dos. 1/1880, f. 15r.
[209] ANDJA, fond *Parohia Ortodoxă Ţelna*, acte inv., dos. 1/1920, f. 62v.
[210] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4317, doc. 1.
[211] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 13.
[212] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 17.
[213] MNUAI, *Colecţia documente*, inv. nr. 4284, doc. 22.
[214] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 159v.
[215] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 191v.
[216] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 163v.

9 cruci, 2 mari de lemnu şi una de chiparosu, [procurate] prin creştini	
4 cruci mici, zugrăvite, de lemnu, 2 [din 1]867, dăruite de cantor[ul] Hada Clementu şi Samsonu Dan; 2 [din 1]865, dăr[uite] de Georgiu Iacobu	
4 cruci mici, zugrăvite, de lemn, 2 le-au dăruit cantorul Hada Clement la anu 1867 şi Dan Samson, eară 2 la an 1868 de Georgiu Iacob, econom	
1 cruce de argint de China pe prestol; 2 cruci de lemn pe prestol	
pentru una cruce pre prestolu, 10 fl.[217]	
7 cruci de lemnu, [cându şi prin cine s-au procurat] nu se scie	
4 cruci de lemnu, [când şi prin cine s-au procurat] nu sa scie	
4 cruci, dein lemnu, câştigate prein parochieni	
4 cruci de lemnu, [procurate] prin comuna bisericească	
4 cruci pe lemnu, [cumpărate de] mai mulţi dăruitori şi din lada biser[icii]	
3 cruci de lemn, [când s-au procurat] nu se scie	o cruce de altar[218]

[217] Consemnare din „socoteala cantorului" pe anul 1862.
[218] Zugrav anonim, 1711 (***fig. 78***).

Vidolm	ortodoxă, lemn	1879[219]	3	3 fl.
Vingard	ortodoxă, lemn	1857[220]		
Vinţu de Jos	greco-catolică	1872[221]	1	
		1899[222]	1	
Vinţa	ortodoxă, zid	1872[223]	7	35 fl. 80 cr.
		1879[224]	5	8 fl. 50 cr.
Vurpăr	ortodoxă, zid	1857[225]	4	
	greco-catolică, lemn	1883[226]	2	
Zlatna	greco-catolică, zid	1878[227]	4	

[219] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 198v.
[220] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 10/1857, f. 2.
[221] ANDJA, fond *Protopopiatul Greco-Catolic Sebeş*. Parohia Vinţu de Jos, acte inv., dos. 1/1778- 1890, f. 24r.
[222] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 177/1899, f. 176v-177.
[223] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1872, f. 169v.
[224] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Baia de Arieş*, acte inv., dos. 1/1879, f. 202v.
[225] ANDJA, fond *Protopopiatul Ortodox Sebeş*, acte înreg., dos. 203/1857, f. 2v.
[226] ANDJA, fond *Protopopiatul Greco-Catolic Sebeş*. *Parohia Vinţu de Jos*, acte inv., dos. 1/1778- 1890, f. 24r.
[227] ANDJA, fond *Parohia greco-catolică Zlatna*, acte inv., dos. 1/1878, f. 51r-v.

3 cruci de lemnu, nu se scie de cine se-au făcutu	
	o cruce de iconostas, cu icoane molenii[228]; o cruce de altar, păstrate la Muzeul Naţional al Unirii
pre prestolu o cruce şi 2 sfeşnice şi două a neuniţiloru	
în altar: 1 cruce de aramă, 1 de lemn, 1 cruce mică de lemn	
4 cruci mari, 3 cruci mici, 2 donate de Praţia Gligore, 5 nu se ştie	
5 cruci, 3 mici, 2 mari, din lemnu, [procurate] din lada biserici[i]	
4 cruci	
pe prestolu una cruce de lemnu, de midilocu, bună, aşiezată la midiloculu prestolului […], şi încă una cruce neagră de lemnu, după ritulu rom[ano]-catolicu	
una cruce de argint, cruce de lemnu înfiptă în pristolu; cruce pentru miruitu; cruce portatilă	

[228] Savu şi Simion Poienaru din Laz, 1822 (***fig. 87***); Rustoiu 2008, p. 46.

Abrevieri bibliografice

ANDJA - Arhivele Naţionale. Direcţia Judeţeană Alba.

Bartholomäus, Horz-Benson 2002 - Lore Bartholomäus, Mechti Horz-Benson (Illustrator), *In jedem Kreuz ein Lebensbaum. Aus Armeniens Erbe und Gegenwart*, Olten, 2002.

Bauerreis 1968 - R. Bauerreis*, Zur Ikonographie des griechische Kreuz*, în *Byzantinische Forschungen* 3, 1968.

Bernea 2007 - Ernest Bernea, *Moartea şi înmormântarea în Gorjul de Nord*, Bucureşti, 2007.

Chiaburu 2010 – Liliana Chiaburu, *Atelierul de arhitectură românească tradiţională*, www.atelieruldearhitectură.blogspot.com (la 22 febr. 2010)

Chintăuan 2006 - Ioan Chintăuan, *Menhiri creştinaţi din România*; *Menhirs en Roumanie*, Studii şi cercetări, Geologie-Geografie, 11, Bistriţa, 2006.

Dancu 1998 - Dumitru Dancu, *Icoane pe sticlă din România*, Bucureşti, 1998.

Dancu, Dancu 1975 - Iuliana Dancu, Dumitru Dancu, *Pictura ţărănească pe sticlă*, Bucureşti, 1975.

Daneş 2007 - Ovidiu Daneş, *Troiţele zudite – Mărginimea Sibiului*, în *De Ziua Crucii. Praznic. Însemne*, Bucureşti, 2007.

Dinkler 1951 - E. Dinkler*, Zur Geschichte des Kreuzsymbols*, în *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 48, 1951.

Dölger 1958-1960 - F. J. Dölger*, Beiträge zur Geschichte des Kreuzzeichens*, în *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Jg. 1-3, 1958-1960.

Dumitran (coord.) 2002 - Ana Dumitran (coord.), *Colecţia muzeală Sabin Olea – Cib*, Alba Iulia, 2002.

Dumitran (coord.) 2010 - Ana Dumitran (coord.), Elena-Daniela Cucui, Saveta-Florica Pop, Elena Mihu, *Iacov Zugravul. O posibilă biografie*, Alba Iulia, 2010 (sub tipar).

Dumitran, Cucui 2008/a - Ana Dumitran, Elena-Daniela Cucui, *Zugravii de la Feisa*, Alba Iulia, 2008.

Dumitran, Cucui 2008/b - Ana Dumitran, Elena-Daniela Cucui, *Zugravii Iacov şi Toader: reconsiderări biografice*, în *Annales Universitatis Apulensis*, series *Historica*, 12/I, 2008, p. 120-154.

Dumitran, Cucui 2009/a - Ana Dumitran, Elena-Daniela Cucui, *Simon Bălgrădeanul*, Alba Iulia, 2009.

Dumitran, Cucui 2009/b - *Zugravul Porfirie Şarlra din Feisa. Profilul iconarului*, în *Nemus*, an IV, 2009, nr. 7-8, p. 219-243.

Dumitran, Rustoiu 2007 - Ana Dumitran, Ioana Rustoiu, *Steagul bisericesc – obiect de cult şi exponat muzeal*, Alba Iulia, 2007.

Gorovei 2001 - Artur Gorovei, *Ouăle de Paşti*, Bucureşti, 2001.

Guénon 1987 - R. Guénon*, Die Symbolik des Kreuzes*, Braunschweig, 1987.
Haida 2006 – Pr. Ilie Haida, *Laz – trecut şi prezent*, Deva, 2006.
Harbison 1991 - P. Harbison, *The high crosses of Ireland* Habelt, Bonn, 3 Baende, 1991.
Hauptmann 1974 - Peter Hauptmann, *Unter dem Weinrebenkreuz der heiligen Nino: Kirchengeschichte Georgiens im Überblick*, în Kirchen im Osten 17 (1974).
Hărdălău 1981 - Gelu Mihai Hărdălău, *Zugravii din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea în judeţul Alba*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 395-414.
Hărdălău 1986 - Gelu Mihai Hărdălău, *Tematica icoanelor pe sticlă din centrul Laz (jud. Alba)*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 373-384.
Hopârtean 1995 - Doina Hopârtean, *Obiecte de cult din parohiile comunei Sîntimbru intrate în colecţia Muzeului Naţional al Unirii din Alba Iulia*, în vol. *Întâlnire cu fiii satului. 23-24 septembrie 1995*, Alba Iulia, 1995, p. 136-150.
Jaeger 1921 - K. Jaeger*, Zur Geschichte und Symbolik des Hakenkreuzes,* Leipzig, 1921.
MNUAI - Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
Meteş 1964 - Ştefan Meteş, *Zugravii şi icoanele pe hârtie (xilogravuri-stampe) şi sticlă din Transilvania*, în *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 7-8, 1964, p. 730-744.
Nicolescu 2003 - Costion Nicolescu, *Sufletul între rai şi iad. O Viziune tradiţională românească asupra judecăţii particulare*, Bucureşti, 2003.
Oprişan 2003 - I. Oprişan, *Troiţe româneşti. O tipologie*, Bucureşti, 2003.
Oproiu 2002 - Mihai Oproiu, *Un aspect inedit al sculpturii medievale româneşti – crucile de piatră*, în *Glasul Bisericii*, anul LVII, nr.1-3, ian.-mart. 2002.
Pamfile 1910 - Tudor Pamfile, *Troiţele*, în *Industria casnică la români*, Bucureşti, 1910.
Pamfile 1997 - Tudor Pamfile, *Mitologie românească*, Bucureşti, 1997.
Pavelescu 2004 - Gheorghe Pavelescu, *Valea Sebeşului*, vol. I, Sibiu, 2004.
Poladian Ghenea 2001 - Meliné Poladian Ghenea, *Ipostaze ale simbolului cruciform în arta armeană*, Bucureşti, 2001.
Pop 1993 - Romulus Pop, *Glasul pecetarelor*, Oradea, 1993.
Pop, Şainelic 2002 - Victor Pop, Sabin Şainelic, *Pecetare maramureşene*, în *Acta Musei Maramorosiensis*, Sighetu-Marmaţiei, 2002.
Popescu 2007 - Ioana Popescu, *În inima lumii. Crucea – înţelesuri din cărţi şi din teren*, în *De ziua crucii. Praznic. Însemne*, Bucureşti, 2007.
Porumb 1998 - Marius Porumb, *Dicţionar de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XIII-XVIII*, Bucureşti, 1998.
Pricop 2004 - Mircea Cristian Pricop, *Troiţele – frumuseţe mistico-simbolică a realităţii credinţei*, teză de licenţă, Bucureşti, 2004.
Pricop 2010 - Mircea Cristian Pricop, *Conservarea troiţelor româneşti – o necesitate culturală*, theodialogia.blogspot.com (la 22 febr. 2010)

Rău 1972 - Aurel Rău, *Pe Valea Sebeşului*, în *Steaua*, 1-15 martie, 1972, p. 11-12.
Reißner 1996 - Ilma Reißner, *Kirche unter dem Weinrebenkreuz*, în *Der Christliche Osten*, 51 (1996).
Richardson 1990 - H. Richardson, *An introduction to Irish high crosses,* 1990.
Rişcuţa 2000 - C. N. Rişcuţa, *O nouă descoperire arheologică la Baia de Criş (jud.Hunedoara)*, în *Thraco-Dacica*, XXII, nr.1-2, 2000.
Romilly Allen 1887 - J. Romilly Allen, *Early Christian symbolism in Great Britain and Ireland before the thirteenth century*, London, 1887.
Romilly Allen 1992 - J. Romilly Allen, *The High Crosses of Ireland*, Felinfach 1992.
Rustoiu 2007 - Ioana Rustoiu, *Icoanele Lazului*, Alba Iulia, 2007.
Rustoiu 2008 - Ioana Rustoiu, *Zugravii Lazului. Pictura murală*, Alba Iulia, 2008.
Rustoiu, Băjenaru, Dumitran, Szőcs 2008 - Ioana Rustoiu, Elena Băjenaru, Ana Dumitran, Szőcs Fülöp-Károly, *... Prin mine, Ioan Pop Zugravul*, Alba Iulia, 2008.
Rustoiu, Dumitran 2007 - Ioana Rustoiu, Ana Dumitran, *Iconarii din Maierii Bălgradului*, Alba Iulia, 2007.
Salvo 2006 - Mario di Salvo, *Crosses of Ethiopia*. *The Beauty of Faith*, Skira, 2006.
Steiner 1975 - P. Steiner*, Arbeiten zum Thema Kreuzes*, în *Das Münster* 28, 1975.
Stockbauer 1870 - J. Stockbauer*, Kunstgeschichte des Kreuzes,* Schaffhausen, 1870.
Ştef 1993 - Dorin Ştef, *Maramureş brand cultural*, Baia Mare, 2008.
Vulcănescu 1947 - Romulus Vulcănescu, *Funcţia magică a troiţei*, în *Cercetări folclorice*, I, Bucureşti, 1947.
Vulcănescu 1972 - Romulus Vulcănescu, *Coloana Cerului*, Bucureşti, 1972.
Wessel 1960 - K. Wessel*, Die Entstehung des Kruzifixus*, în *Byzantinische Zeitschrift* 53, 1960.
August Wunsche, *Die Sagen vom Lebensbaum und Lebenswasser: altorientalische Mytten*, Pfeifer Verlag, 1905.

Fig. 1. **Cruce de iconostas, cu o icoană molenie**
Simion Silaghi (atribuire), 1829; Almaşu Mare-Suseni.

Fig. 2. **Cruce de uşi împărăteşti;** Simion Silaghi (atribuire); colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 22.

Fig. 3. **Cruce de uşi împărăteşti;** Simion Silaghi (atribuire); colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 22.

Fig. 4. **Cruce de tetrapod;** Simion Silaghi (atribuire); colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 11.

Fig. 5. **Cruce de tetrapod;** Simion Silaghi (atribuire); colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 17.

Fig.6. **Cruce de prapor**
Simion Silaghi (atribuire); Râmeţ-Pleaşa.

Fig. 7. **Cruce de tetrapod**
Gheorghe fiul lui Iacov (atribuire); Cristeşti (Dealu Geoagiului).

Fig. 8. **Cruce de tetrapod**
Popa Nicolae din Feisa (atribuire); Găbud.

Fig. 9. **Cruce de tetrapod,** Popa Nicolae din Feisa (atribuire) colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 19.

Fig. 10. **Cruce de tetrapod**
Popa Nicolae din Feisa (atribuire); Cetatea de Baltă.

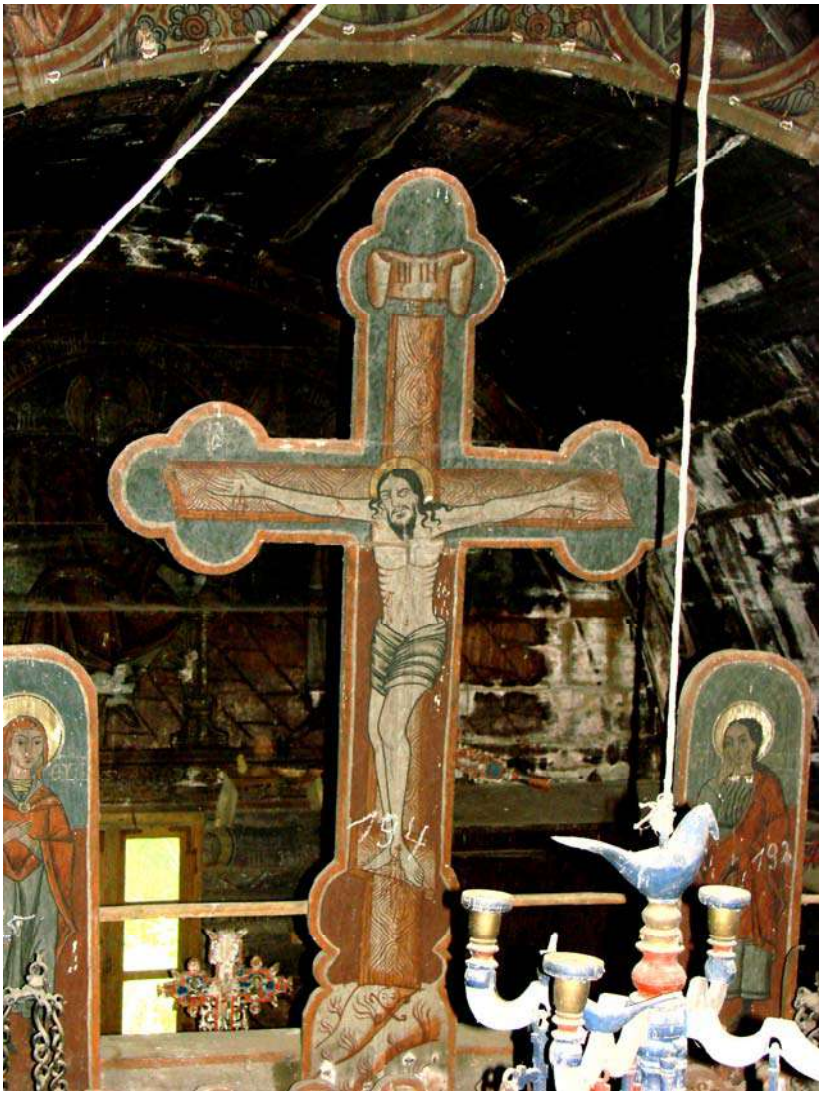

Fig. 11. **Cruce de iconostas, cu icoanele molenii**
Popa Nicolae din Feisa; Găbud.

Fig. 12. **Cruce de tetrapod**
Vasile Ban din Feisa (atribuire); Sânbenedic.

Fig. 13. **Cruce cu postament**
Vasile Band dinFeisa (atribuire), 1819; Găbud.

Fig. 14. **Cruce de tetrapod**
Zugrav de la Feisa; Şilea.

Fig. 15. **Cruce de altar**
Zugrav de la Feisa; Fărău.

Fig. 16. **Cruce de prapor**
Porfirie Şarlea din Feisa (atribuire); Sânbenedic.

Fig. 17. **Cruce de prapor**
Porfirie Şarlea din Feisa (atribuire); Sânbenedic.

Fig. 18. **Cruce de procesiune**
Zugrav de la Feisa; Sub Pădure (jud. Mureş);
colecţia Protopopiatului Ortodox Târgu-Mureş.

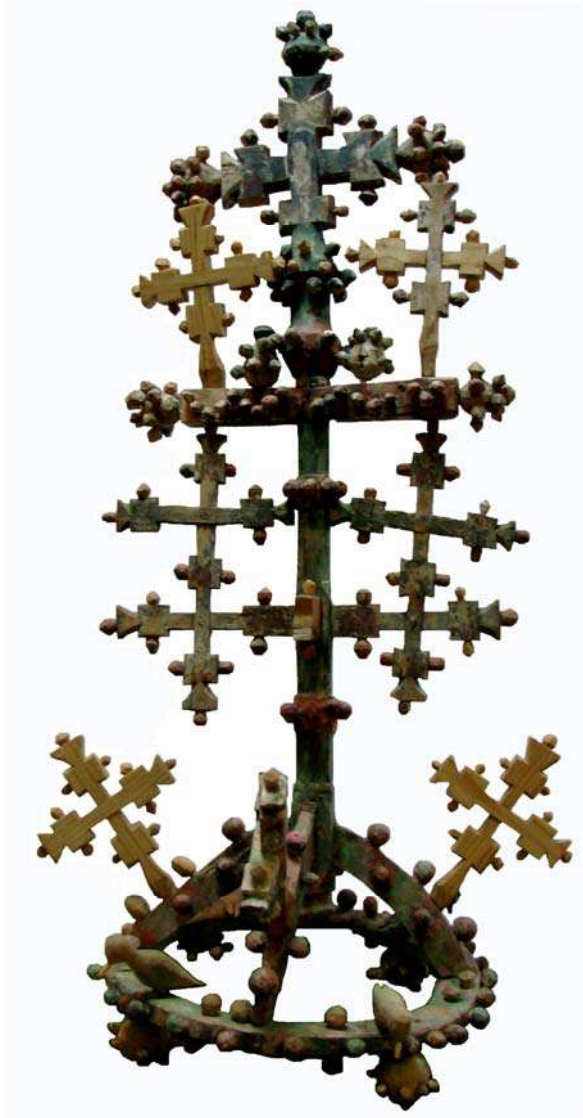

Fig. 19. **Pomul vieţii**
Zugrav de la Feisa; Sub Pădure (jud. Mureş)
colecţia Protopopiatului Ortodox Târgu-Mureş.

Fig. 20. **Cruce de iconostas**
Vasile Giura; colecţia Muzeului Naţional al Unirii, rep. nr. 1.
Detaliu cu semnătura de pe muchia braţului lung.

Fig. 21. **Cruce de mână**
Simion Poienaru din Laz (atribuire), 1835; colecţia pr. Ioan Bela.

Fig. 22. **Cruce de mână**
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), 1867;
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 34.

Fig. 23. **Cruce de mână**
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), 189[?];
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 50.

Fig. 24. **Cruce de mână**
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), 1886;
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 27.

Fig. 25. **Cruce de mână**
Pavel Zamfir din Laz (atribuire), 1889;
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 39.

Fig. 26. **Cruce de mână**
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), 1892;
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 65.

Fig. 27. **Cruce de mână**
Ilie I Poienaru din Laz (atribuire), 1899;
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 80.

Fig. 28. **Cruce de mână**
Ilie II Poienaru din Laz (atribuire), 1903;
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 47.

Fig. 29. **Cruce de iconostas, cu icoanele molenii**
Stuchly Ferencz, 1847; Glod.

Fig. 30. **Cruce cu postament**
Zugrav anonim; colecţia Mănăstirii Râmeţ.

Fig. 31. **Cruce de prapor**
Zugrav anonim; colecţia Mănăstirii Râmeţ.

Fig. 32. **Cruce de tetrapod**
Zugrav anonim; Râmeţ-Cheia.

Fig. 33. **Cruce de procesiune**
Zugrav anonim; Geogel.

Fig. 34. **Cruce de mână**
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 85.

Fig. 35. **Cruce de prapor**
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 25.

Fig. 36. **Cruce de mână**
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 82.

Fig. 37. **Cruce de mână**
centrul Lancrăm; colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 24.

Fig. 38. **Cruce-serafim**
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 26.

Fig. 39. **Cruce de mână**
centrul Lancrăm; colecţia pr. Ioan Bela.

Fig. 40. **Cruce de mână**
colecţia Mănăstirii Râmeţ.

Fig. 41. **Cruce de prapor**
Zugrav anonim; Rădeşti.

Fig. 42. **Cruce de mână**
colecţia Muzeului Naţional al Unirii,
Alba Iulia, rep. nr. 79.

Fig. 43. **Cruce de tetrapod**
colecţia Muzeului Naţional al Unirii,
Alba Iulia, rep. nr. 16.

Fig. 44. **Cruce de mână**
colecţia Muzeului Naţional al Unirii,
Alba Iulia, rep. nr. 90.

Fig. 45. **Cruce cu postament**
colecţia Muzeului Naţional al Unirii,
Alba Iulia, rep. nr. 7.

Fig. 46. **Cruce de mână**
Zugrav anonim; colecţia Mănăstirii Râmeţ.

Fig. 47. **Cruce de tetrapod**
Zugrav anonim; colecţia Mănăstirii Râmeţ.

Fig. 48. **Cruce-pomelnic**
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 100.

Fig. 49. **Cruce-pomelnic**, Băniţa (jud. Hunedoara) colecţia Arhiepiscopiei Ortodoxe a Vadului, Feleacului şi Clujului.

Fig. 50. **Cruce-pomelnic**, Poiana Vadului
Inscripţie în slavonă: *Pomeneşte Doamne sufletul robului tău Simion. Anul 1745.*

Fig. 51. **Cruce-pomelnic**, Poiana Vadului
Inscripţie: *Au răpăosat P. Popa Nicolae Stan.1804.*

***Fig. 52.* „Cruci eroice“**
cruci de pomenire pentru eroii celui de-al doilea război mondial; biserica de lemn din Brădet (jud. Bihor).

Fig. 53.
Cruce pectorală
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, rep. nr. 99.

Fig. 54. **Cruce-icoană**
Zugrav anonim; Zlatna.

Fig. 55. **Cruce-icoană**
Zugrav anonim; colecţia pr. Viorel Porcar.

Fig. 56. **Cruce de altar**
1866; Ceru-Băcăinţi (acum în expoziţia etnografică).

a b c

Fig. 57. **Stâlpi funerari (a. Loman; b-c. Săliştea).**

Fig. 58. **Vechi însemne funerare în cimitirul de la Loman**.

Fig. 59. **Cruce în cimitirul de la Săliştea (Cioara)**

Fig. 60. **Cruci pentru femeie şi bărbat şi copil şi bărbat; Cărpiniş (Sebeş).**

Fig. 61. **Cruci din cimitirul vechii Mitropolii a Bălgradului** secolul XVII; colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia.

Fig. 62. **Cruci încastrate în zidul bisericii din Galda de Sus,** datate 1749, 1753, 1777 şi 1778.

Fig. 63. **Cruci în cimitirul din Blandiana.**

Fig. 64. **Cruci în cimitirul de la Piatra Craivii**.

Fig. 65. **Crucea preotului Moise Chitulea, Cetea**.

Fig. 66. **Cruce în cimitirul de la Valea Inzelului**.

Fig. 67. **Troiţa de la Cristeşti (Dealu Geoagiului)**.

Fig. 68. **Troiţa de la Râmeţ-Cheia**.

Fig. 69. **Troiţa de la Valea Barnii.**

Fig. 70. **Troiţa de la Găbud**.

Fig. 71. **Troiţa de la Brădet (Almaşu Mare)**.

Fig. 72. **Troiţă de la Almaşu Mare-Suseni**.

Fig. 73. **Troiţa de la Tibru**.

Fig. 74. **Cruce de mână, atelier braşovean,** 1645; Galda de Sus.

a

b

Fig. 75. **Cununi de miri**
inscripţii: **a)** *La centenariul 1784*; **b)** *Ursu Nicola. Ioan Oarga. Giurgiu Crisian. 28 Fauru 1785;* Parohia Ortodoxă Alba Iulia – Centru.

Fig. 76. **Decoruri cruciforme incizate pe furci de tors** colecţia Muzeului Naţional al Unirii (inv. nr. Et.12951 şi Et. 14955).

Fig. 77. **Pecetar**, secolul XIX colecţia Muzeului Naţional al Unirii (inv. nr. Et. 14012).

Fig. 78. **Cruce de altar**
Zugrav anonim; 1711; Vidolm.
Inscripţie pe spate: "† Această cruce o au făcut Popa Ghiorghie, şi masa [altarului], pomană, când au murit de ciumă, tómna, văleat 1711".

Fig. 79. **Cruce de tetrapod**
Iacov Zugravul (atribuire); cca 1743; Rădeşti.

Fig. 80. **Cruce de procesiune**
Gheorghe fiul lui Iacov (atribuire); Micoşlaca.

Fig. 81. **Cruce de procesiune**, faţa 1
Popa Nicolae din Feisa (atribuire);
colecţia Muzeului de Istorie “Augustin Bunea”, Blaj.

Fig. 82. **Cruce de procesiune**, faţa 2
Popa Nicolae din Feisa (atribuire);
colecţia Muzeului de Istorie “Augustin Bunea”, Blaj.

Fig. 83. **Cruce de prapor**
Simion Silaghi (atribuire); Râmeţ-Pleaşa.

Fig. 84. **Cruce de iconostas**
Simon Bălgrădeanul (atribuire); Blaj, “biserica grecilor”.

Fig. 85. **Cruce de altar;**
Zugrav anonim, secolul XVIII;
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 6.

Fig. 86. **Cruce de tetrapod**
Vasile Ban din Feisa (atribuire); Găbud.

Fig. 87. **Cruce de iconostas, cu icoane molenii;**
Savu şi Simion Poienaru din Laz, 1822; Vingard;
custodie Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia.

Fig. 88. **Cruce pentru uşi împărăteşti**
Simion Poienaru din Laz (atribuire); colecţia Remus Baciu.

Fig. 89. **Cruce de altar**
Partenie Poienaru din Laz, 1894;
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 5.

Fig. 90. **Cruce de iconostas, cu icoane molenii**
Toma Poienaru din Laz (atribuire), 1868;
colecţia Muzeului Naţional al Unirii, Alba Iulia, rep. nr. 2.

Fig. 91. **Cruce de tetrapod**
Ilie Costea din Lancrăm, 1888; colecţia pr. Ioan Bela.
Detalii cu cele două semnături de pe muchia braţului lung.

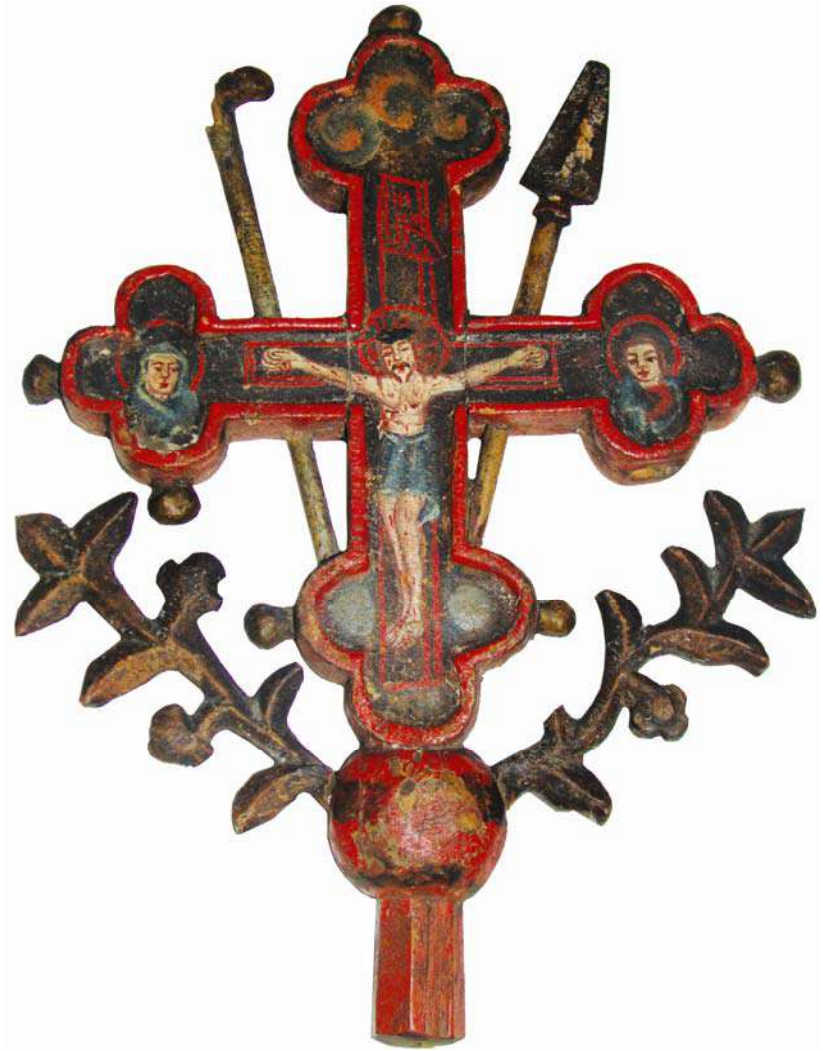

Fig. 92. **Cruce pentru uşile împărăteşti**
Ilie Costea din Lancrăm; colecţia pr. Ioan Bela.

Fig. 93. **Cruce de mână**
Ilie Costea din Lancrăm, 1916; colecţia pr. Ioan Bela. Detaliu cu semnătura de pe muchia braţului lung.